

Constant en in beweging

*Vorm en betekenis
van herdenkingsrituelen*

Nationaal Comité 4 en 5 mei

ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum

Onder redactie van

Froukje Demant en Larissa Pans

Alle rapporten van de verschillende
deelstudies zijn terug te lezen op
www.4en5mei.nl/onderzoek/rituelen

 Nationaal Comité
4 en 5 mei

 ARQ
Nationaal
Psychotrauma
Centrum

CONSTANT EN IN BEWEGING

Constant *en* in beweging

*Vorm en betekenis
van herdenkingsrituelen*

Nationaal Comité 4 en 5 mei

ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum

Onder redactie van

Froukje Demant en Larissa Pans

INHOUDSOPGAVE

8 INLEIDING F. Demant, J. Holsappel en L. Pans

13 DEELSTUDIE 1

Inventarisatie

Wat zijn de trends en ontwikkelingen rondom herdenken?

SAMENVATTING VAN RAPPORT

☞ *Nederland herdenkt: Overzicht en trends 2017* | J. Holsappel, B. Erinkveld, R. Krimp en A. Drogendijk, 2018.

INFORMATIE UIT RAPPORT

☞ *Jongeren, herdenken en vieren* | S. de Regt, 2018.

25 DEELSTUDIE 2

Volgende generaties

Hoe denken kinderen en jongeren over herdenken?

SAMENVATTING VAN RAPPORT

☞ *Hoe willen kinderen herdenken?* | B. Mitima-Verloop, T. Mooren en P. Boelen, 2019.

☞ *Wat doet herdenken met kinderen?* | B. Mitima-Verloop, T. Mooren en P. Boelen, 2019.

INFORMATIE UIT RAPPORT

☞ *Jongeren, herdenken en vieren* | S. de Regt, 2018.

☞ *Leerrendement Adopteer een Monument: onderzoek naar de effecten van een lesprogramma van het Nationaal Comité 4 en 5 mei* | M. de Groot-Reuvekamp en A. Wilschut, 2019.

37 DEELSTUDIE 3

Militaire rituelen op de Dam

Hoe zijn ze ontstaan en wat betekenen ze voor betrokkenen?

SAMENVATTING VAN RAPPORT

☞ *Militaire rituelen bij de Nationale Dodenherdenking* | I. Raaijmakers, 2020.

- 47 DEELSTUDIE 4 **Rituelen na rampen**
Wat leren ze ons over het betekenisvol houden van herdenkingen?
SAMENVATTING VAN RAPPORT
☞ *Knuffels op de Dam? Inzichten vanuit rituelen na rampen*
J. Holsappel en I. Raaijmakers, 2020.
- 60 DEELSTUDIE 5 **Het psychologisch effect van herdenken**
Helpt herdenken bij het verwerken van schokkende ervaringen?
SAMENVATTING VAN RAPPORT
☞ *Herdenken, emoties en verwerking* | B. Mitima-Verloop,
T. Mooren en P. Boelen, 2019.
- 67 DEELSTUDIE 6 **Rituelen van het vieren van vrijheid**
Hoe wordt Bevrijdingsdag ervaren en welke rituelen staan op die dag centraal?
SAMENVATTING VAN RAPPORT
☞ *Vieren in Nederland. Rituelen op 5 mei* | S. de Regt, 2018.
☞ *Onderzoek Vrijheidsmaaltijden* | L. Hoenselaars, 2019.
INFORMATIE UIT RAPPORT
☞ *Jongeren, herdenken en vieren* | S. de Regt, 2018.

81 **Conclusie** F. Demant

87 **Belangrijkste aanbevelingen**

91 Auteurs en onderzoekers

94 Begeleidingscommissie

Herdenking van gesneuvelde militairen op de Grebbeberg, 4 mei 1955.

Lichtjesmonument van kunstenaar Iwan Smit bij de Nationale Jongerenherdenking in Rotterdam, 4 mei 2017.

Inleiding

Froukje Demant, Jorien Holsappel en Larissa Pans

Het houden van twee minuten stilte is misschien wel het meest gebruikte ritueel bij herdenkingen in Nederland. Het ritueel is ooit geïnspireerd op Groot-Brittannië, waar het na de Eerste Wereldoorlog in militaire kringen was ontstaan om de gevallen strijders te herdenken. Sinds 1946 is het onderdeel van de Nederlandse Dodenherdenking op 4 mei. Ondertussen is het in acht nemen van twee minuten stilte ook uitgegroeid tot een vast ritueel bij lokale herdenkingen, bij herdenkingen na rampen en bij collectieve uitvaartdiensten.

Woordenboeken omschrijven ‘herdenken’ als ‘(officieel) in herinnering brengen’, ‘respect betonen voor een persoon of gebeurtenis’, ‘plechtig aandacht schenken aan’. Die definities verwijzen vooral naar het formele karakter van een herdenking. Het gebruik van rituelen om te herdenken gaat echter verder dan het creëren van een plechtige sfeer. **Een ritueel is een vorm van symbolisch handelen, waarmee betekenissen toegekend of bevestigd kunnen worden.** Wat er gebeurt in al die handelingen is eigenlijk een voortdurende uitdrukking en reconstructie van een gezamenlijk ‘verhaal’, een gedeelde manier om zich in het hier en nu te verhouden tot het verleden. Zoals de beroemde Duitse Egyptoloog Jan Assmann zei: “One has to remember in order to belong”.

4 en 5 mei, herdenken en het vieren van vrijheid: dagen die een nationale lading hebben gekregen. Dagen waarop in grote en kleine bijeenkomsten, in herdenkingen, bij Vrijheidsmaaltijden, theateropvoeringen en op festivals overal in Nederland wordt stilgestaan bij de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en oorlogssituaties en vredesmissies nadien. Ook wordt er stilgestaan bij de vrijheid waarin we sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog leven. Dagen die bol staan van rituelen.

Het *mission statement* van het Nationaal Comité 4 en 5 mei is ‘richting geven aan herdenken en vieren en het levend houden van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog’. Het comité vindt het belangrijk dat de dagen van

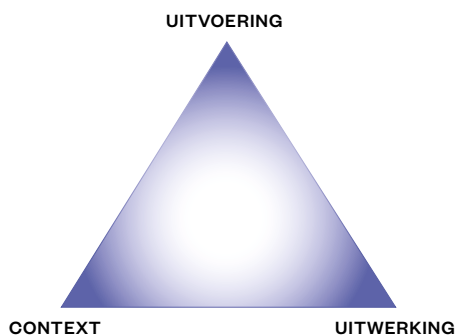
herdenken en vieren blijven aansluiten bij de behoeften van alle inwoners van Nederland, ook in de toekomst. Ook al is de opkomst nu nog hoog, dat dit zo zal blijven in de toekomst is niet vanzelfsprekend. De groep ooggetuigen van weleer, de eerste generatie, wordt kleiner en zal de geschiedenis van terreur en bezetting niet meer persoonlijk kunnen doorgeven. Nieuwe generaties zullen niet meer uit de eerste hand kunnen horen hoe het was om tijdens de Tweede Wereldoorlog te leven. Dat is een gegeven waar bij toekomstige herdenkingen en vieringen rekening mee moet worden gehouden. Lokale comités geven aan dat het hen moeite kost om jongeren te betrekken en betrokken te houden bij het herdenken van de Tweede Wereldoorlog. Elk jaar ontstaan in de aanloop naar 4 mei discussies en acties waarbij binnen of naast de vaste rituelen gezocht wordt naar ruimte om stil te staan bij ander leed dan dat van de Nederlandse oorlogsslachtoffers. Ook wordt er hier en daar geëxperimenteerd met nieuwe vormen en rituelen, zowel in bijeenkomsten (bijvoorbeeld de Nationale Kinder- of Jongerenherdenking) als op sociale media. Deze actualiteit dwingt tot nadenken over de betekenis en het doel van herdenken en vieren, en de manier waarop dit uitgevoerd moeten worden.

Dat nadenken heeft in de afgelopen vier jaar vorm gekregen in een groot-schalig onderzoek naar rituelen van herdenken en vieren in Nederland. De kernvraag van het Rituelenonderzoek luidt: *hoe kunnen rituelen van herdenken en vieren in de toekomst betekenisvol blijven?* Hoe kunnen we zorgen voor een verbinding met alle generaties en groepen met verscheidene achtergronden en ervaringen? Ontlenen de rituelen waarmee we ‘herinneringen levend’ willen houden hun kracht aan continuïteit of moeten ze juist mee veranderen om hun betekenis te behouden? Wat is het (psychologische) effect van herdenkingsrituelen? Wat werkt wel en wat niet? Om die vragen te kunnen beantwoorden hebben het Nationaal Comité 4 en 5 mei en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum de handen ineengeslagen en een multidisciplinaire groep van onderzoekers bijeengebracht die rituelen vanuit verschillende invalshoeken bestudeerden. Zij hebben het hoe en waarom van bestaande rituelen – nationaal en lokaal – bestudeerd, evenals de betekenis ervan voor verschillende generaties en groepen.

De onderzoekers hebben door een historische, psychologische, antropologische en sociologische bril naar rituelen gekeken: hoe ze ontstaan zijn, wat zij teweegbrengen, hoe verschillende groepen (zoals kinderen, jongeren en veteranen) over rituelen denken, maar ook of herdenken helpt bij het verwer-

ken van een trauma. Wat voelt een veteraan die in Afghanistan heeft gediend als hij in de erecouloir staat, de klok op de Dam acht uur slaat en de twee minuten stilte beginnen? Hoe kijkt hij (meestal is het een 'hij') naderhand op de herdenking terug en voelt hij verbondenheid met de gestorven, geallieerde soldaten van weleer? Hoe denken kinderen over 4 mei? En ook: kunnen we als we nadenken over het vernieuwen van herdenkingsrituelen iets leren van rituelen die na een ramp – aanslag, vliegcrash, natuurramp – 'spontaan' ontstaan?

Voor dit groots opgezette onderzoek ontwikkelde onderzoeker Jorien Holsappel een model dat bij alle deelstudies gehanteerd wordt, om verschillende aspecten van een ritueel te kunnen analyseren. Rituelen zijn eerder beschreven en geduid vanuit verschillende disciplines. En in dit model, in de vorm van een driehoek, worden die verschillende perspectieven samengebracht. Elke hoek belicht een ander aspect: de uitvoering, context en uitwerking van een ritueel.

UITVOERING Alles wat samenhangt met de fysieke uitvoering, zoals handelingen, actoren, plaatsen, tijd, objecten of taal en groepen.

CONTEXT De politiek-maatschappelijke, culturele, religieuze, of sociaal-demografische situatie waarbinnen het ritueel plaatsvindt. Ontwikkelingen die in deze context meespelen zijn bijvoorbeeld het wegvallen van de generatie die de oorlog heeft meegemaakt, migratiestromen, emancipatie van groepen, een veranderend perspectief op ouderschap en slachtofferschap, of de dreiging van terrorisme.

UITWERKING Dat wat het ritueel 'doet' met de deelnemers (als groep of individu) en toeschouwers, wat een ritueel teweegbrengt op sociaal, emotioneel, cognitief, psychisch en fysiek vlak.

Wanneer kun je een ritueel als ‘betekenisvol’ beschouwen? Als uitvoering, context en uitwerking met elkaar in balans zijn. Het gaat er daarbij om dat de rituelen niet ‘uitgehoud’ raken: dat de relatie tussen wat men doet en wat men ermee wil zeggen nog duidelijk is en dat hierover bij herdenkingen overeenstemming is tussen de actoren en de toeschouwers. Voelen toeschouwers zich door de actoren vertegenwoordigd en aangesproken? Voelen ze zich meer dan toeschouwer, zijn ze onderdeel van het verhaal? Eén van de uitdagingen voor de toekomst is om in een diverser wordende samenleving herdenkings- en vieringsrituelen rondom de Tweede Wereldoorlog voor alle inwoners van betekenis te laten zijn.

Aanwezigen in het publiek bij de Nationale Herdenking op de Dam, 4 mei 2018.

“Door te herinneren brengen wij de gevallen terug onder de levenden”, verwoordde minister Sigrid Kaag (Buitenlandse Handel en Ontwikkelings-samenwerking), eind 2019 tijdens de Hannie Schaftlezing, fraai het doel van herdenken. Maar collectieve herinnering staat niet gelijk aan kennis van het verleden of dat wat historici zeggen dat er gebeurd is; het is een sociaal-culturele constructie, gevormd door maatschappelijke groepen, overheden, heersende normen en waarden die bepalen wat herinnerd en wat vergeten wordt. Herinneringen zijn een belangrijk onderdeel van identiteit en zelfbewustzijn, zowel voor individuen als op het niveau van de samenleving als geheel. En dit komt tot uiting in de vorm van het ritueel. Daardoor zijn herdenkingsrituelen eigenlijk altijd onderwerp van discussie en onderhandeling. Zo stelt onderzoeker Ilse Raaijmakers in haar proefschrift *De stilte en de storm* dat “de geschiedenis van 4 en 5 mei niet zozeer een beeld schept van de Tweede Wereldoorlog zelf, maar eerder een cultuurhistorische afspiegeling oplevert van Nederland in de naoorlogse tijd: 4 en 5 mei als spiegel van de maatschappij”. Er zijn veranderingen in de maatschappij die discussies opleveren over (het draagvlak voor) de huidige rituelen van herdenken en vieren. Deze discussies vormden de aanleiding voor het onderzoek naar hoe de rituelen betekenisvol gehouden kunnen worden in de toekomst.

De bevindingen van dit grootschalige onderzoek staan in grote lijnen in deze eindrapportage. Het onderzoek is uitgewerkt in zes deelstudies met een interdisciplinaire insteek. Deze synthese bestaat uit samenvattingen van de deelstudies van het Rituelenonderzoek. Omwille van de leesbaarheid en toegankelijkheid zijn noten en andere verwijzingen weggelaten.

De rapporten zijn online te vinden op www.4en5mei.nl/onderzoek/rituelen, daar vindt u alle bijbehorende noten en verwijzingen. Het is een eindrapportage geworden waarin naast de onderzoeksresultaten en conclusies ook aanbevelingen en suggesties zijn verwerkt, zodat eenieder die geïnteresseerd is in de materie er ook zelf mee aan de slag kan.

Inventarisatie

Wat zijn de trends en ontwikkelingen rondom herdenken?

SAMENVATTING VAN RAPPORT

☞ *Nederland herdenkt: Overzicht en trends 2017* | J. Holsappel, B. Erinkveld, R. Krimp en A. Drogendijk, 2018.

INFORMATIE UIT RAPPORT

☞ *Jongeren, herdenken en vieren* | S. de Regt, 2018.

Voordat we kunnen achterhalen hoe rituelen van herdenken en het vieren van vrijheid betekenisvol kunnen blijven in de toekomst, is eerst meer inzicht nodig in de praktijk en beleving van bestaande rituelen. We zijn daarom begonnen met een inventarisatie: wat gebeurt er feitelijk tijdens een herdenking en hoe ervaren de deelnemers dit? Deze deelstudie richt zich op de herdenking van de Tweede Wereldoorlog als ritueel of serie van rituelen. Ten eerste beschrijven we hoe de Nederlandse bevolking de Dodenherdenking op 4 mei ervaart. Dan gaan we in op hoe herdenkingen in Nederland er precies uitzien en welke trends te ontwaren zijn.

Organisatoren van lokale herdenkingen en vieringen denken samen na over de toekomst. Soest, 30 maart 2019.

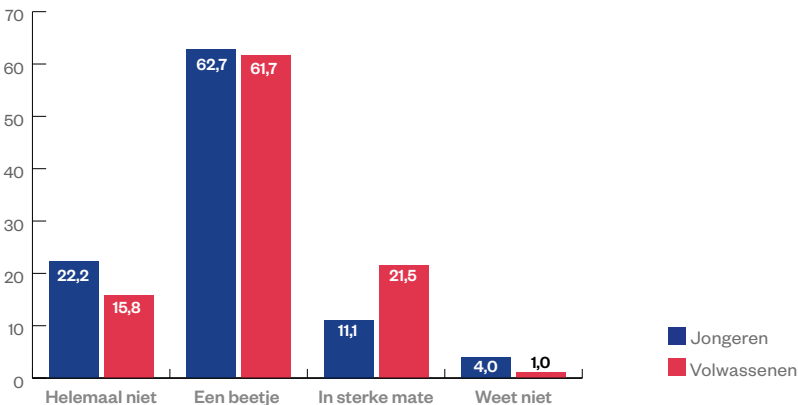
BELEVING VAN 4 MEI

Op basis van data uit het Nationaal Vrijheidsonderzoek (NVO) is in het rapport *Jongeren, herdenken en vieren* onderzocht hoe volwassenen en jongeren in Nederland het herdenken van de Tweede Wereldoorlog en het vieren van de vrijheid ervaren. Het Nationaal Vrijheidsonderzoek is een jaarlijkse enquête die sinds 2002 wordt afgenomen bij een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking. Elk jaar doen ongeveer duizend personen aan dit onderzoek mee. In dit hoofdstuk worden de inzichten over de beleving van 4 mei besproken; later wordt nog dieper ingegaan op specifieke uitkomsten over de beleving van 5 mei.

Er is aan Nederlanders gevraagd in hoeverre het herdenken op 4 mei hen emotioneel raakt. De uitkomst laat verschillen zien tussen jongeren en volwassenen: jongeren geven vaker dan volwassenen aan dat het onderwerp hen emotioneel helemaal niet raakt (respectievelijk 22,2% en 15,8%), terwijl volwassenen vaker aangeven dat het onderwerp hen in sterke mate emotioneel raakt (21,5% en bij jongeren 11,1%). De meeste Nederlanders geven aan in ieder geval een beetje geraakt te worden door de Dodenherdenking. Ook is gevraagd welke emoties de Dodenherdenking op 4 mei oproept. De ondervraagden associeerden de Dodenherdenking het meest met respect.

FIGUUR 1.1

In welke mate raakt het onderwerp, herdenken op 4 mei, u emotioneel?
(in procenten)

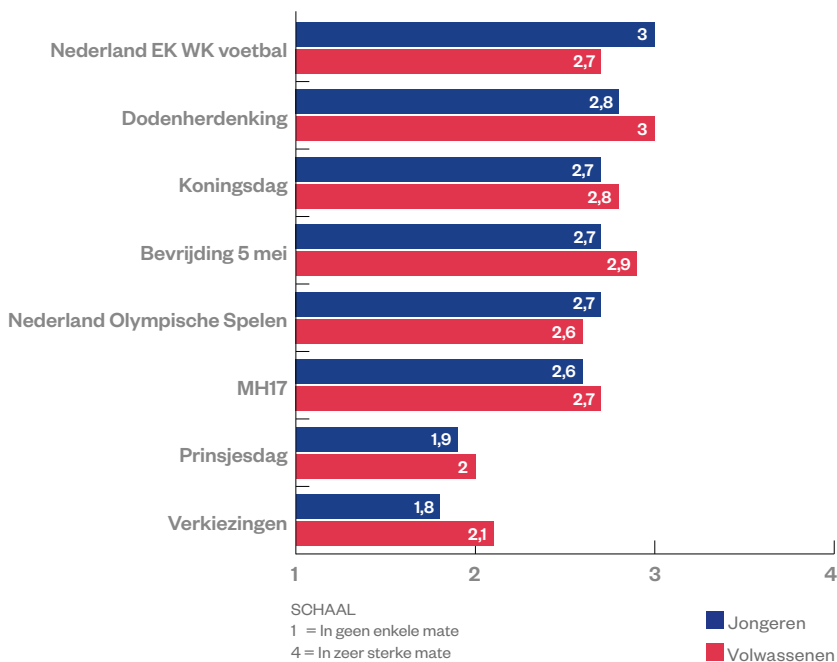

BRON: NVO 2018

Op 4 en 5 mei voelen Nederlanders zich sterker verbonden met elkaar dan tijdens andere dagen of evenementen. Er zijn hierbij verschillen tussen jongeren en volwassenen: volwassenen voelen zich sterker verbonden met andere Nederlanders op 4 en 5 mei dan jongeren. Jongeren voelen zich juist sterker verbonden met andere Nederlanders tijdens het EK en WK voetbal dan volwassenen. In figuur 1.3 zijn de resultaten voor het jaar 2015 weergegeven. Deze vraag is ook in andere jaren gesteld in het NVO (2016, 2017, 2018) en de resultaten blijven ongeveer gelijk. Wel zien we dat de verschillen tussen jongeren en volwassenen kleiner worden en dat deze vanaf 2017 zelfs niet meer statistisch significant zijn.

FIGUUR 1.2

In welke mate geven onderstaande dagen of evenementen u het gevoel verbonden te zijn met andere Nederlanders?

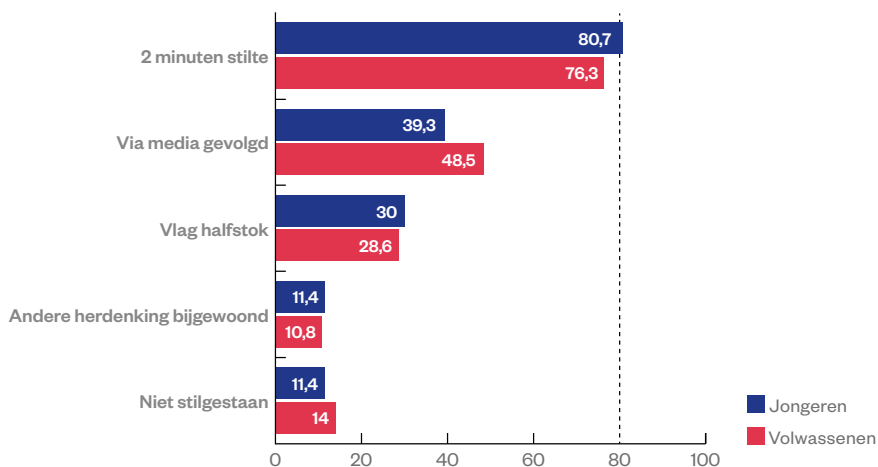

BRON: NVO 2015

Ook is onderzocht in welke mate de ondervraagden participeren op 4 mei. De activiteit die het meest ondernomen werd door zowel jongeren als volwassenen is het in acht nemen van twee minuten stilte op 4 mei: ongeveer acht op de tien Nederlanders doen hieraan mee. Iets meer dan een kwart van de Nederlanders geeft aan de vlag halfstok te hangen. Iets minder dan de helft van de Nederlanders zegt de Dodenherdenking op de radio, televisie of online te volgen (39,3% van de jongeren en 48,5% van de volwassenen). En ongeveer één op de tien Nederlanders geeft aan een lokale herdenkingsbijeenkomst bij te wonen. Het percentage dat niet heeft stilgestaan bij de Dodenherdenking varieert tussen de 11,4% (voor jongeren) en 14% (voor volwassenen). Opvallend is dat jongeren meer betrokken lijken te zijn geweest bij de Dodenherdenking dan volwassenen. Deze verschillen zijn echter niet significant. Uit een ander onderzoek op basis van NVO-cijfers van de jaren 2013 tot en met 2018 bleek wel dat dat jongeren tussen 13 en 24 jaar iets vaker aangeven dat zij niet stilstaan bij 4 mei.

FIGUUR 1.3

Op welke manier(en) heeft u het afgelopen jaar stilgestaan bij de Dodenherdenking op 4 mei? (in procenten)

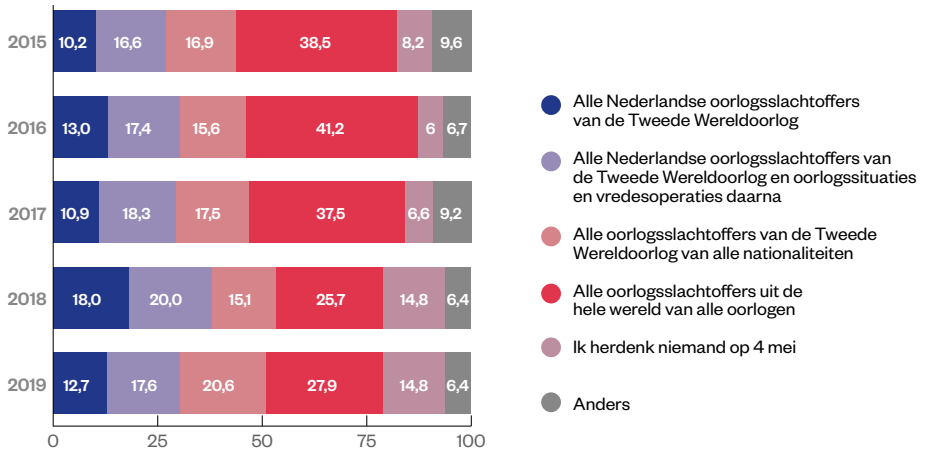

BRON: NVO 2018

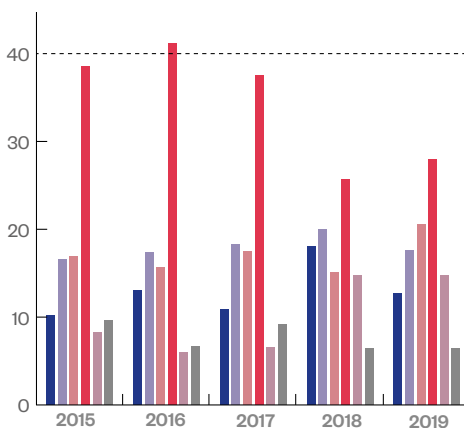
In het NVO is ook regelmatig gevraagd wie Nederlanders zelf herdenken op 4 mei. Uit de resultaten kunnen we concluderen dat de grootste groep Nederlanders de slachtoffers van alle oorlogen herdenken, dus ook oorlogsslachtoffers van meer recente oorlogen en oorlogsslachtoffers uit andere landen. Hierin verschillen jongeren niet van volwassenen.

FIGUREN 1.4

Wie herdenkt u zelf op 4 mei? Antwoorden geclusterd per jaar (in procenten)

Wie herdenkt u zelf op 4 mei? Jaren gesplitst op antwoord (in procenten)

Toelichting op FIGUREN 1.4

Belangrijk is om op te merken dat vanaf 2018 de vraag iets anders is gesteld: vanaf toen zijn de antwoordcategorieën niet meer random voorgelegd aan de respondenten, maar in een vaste volgorde. Dit kan verklaren waarom er vanaf 2018 net andere patronen worden gevonden.

BRON: NVO 2015 - 2019

Monument op de Waalsdorpervlakte na de herdenking, 4 mei 2013.

HOE ZIEN HERDENKINGEN ERUIT?

Deze cijfers geven enig inzicht in hoe de herdenking op 4 mei in het algemeen wordt beleefd. Maar wat gebeurt er eigenlijk precies tijdens herdenkingen in het land? Een ritueel is in de eerste plaats een handeling. In de basis kan dus eerst gekeken worden naar aspecten als: Welke handelingen staan centraal? Wat wordt juist niet gedaan?

In het rapport *Nederland herdenkt: Overzicht en trends 2017* zijn 90 herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog in heel Nederland bestudeerd. Dat levert een mooi beeld op van de trends, overeenkomsten en verschillen. De onderzoekers stelden een online-vragenlijst op en riepen alle bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei bekende organisatoren van lokale herdenkingen op om deze in te vullen. Doel was om zicht te krijgen op de vormgeving van herdenkingen in het hele land, evenals trends en ontwikkelingen daarin. Organisatoren werden bevraagd over afzonderlijke rituelen tijdens de ceremonie, zoals het hijsen van de vlag, over praktische aspecten als tijd, locatie en doelgroep van een herdenking, maar ook welke communicatiemiddelen zij gebruiken.

Begrippen die genoemd worden als gevraagd wordt naar het doel van herdenken zijn: stilstaan bij oorlogsgeweld, gedenken, betrekken, niet vergeten, vertellen, en het onderhouden van de herinnering. In de opzet van herdenkingen zijn de kenmerken van een ritueel terug te zien: de handelingen volgen veelal vaste patronen, die men vindt ‘passen’ bij het herdenken. Tegelijk komen er bij verschillende lokale herdenkingen rondom de bekende, vaste rituelen als een kranslegging ook nieuwe rituelen op, zoals het voordragen van een eigen gedicht.

De locatie is van belang. De wisselwerking tussen plaats en handeling is cruciaal bij een ritueel. Een monument, kerk, begraafplaats of andere historische locatie is dan ook een logische plek: juist dáár met zijn allen staan of zitten geeft betekenis aan de handeling. Tegelijk bevestigt het ter plaatse uitvoeren van een ritueel weer dat het een speciale plek is. Het feit dat de bevolking minimaal één keer per jaar samenkomt bij het monument om te herdenken zorgt er ook voor dat het monument zijn kracht behoudt. Een monument zonder ritueel verliest snel aan betekenis.

De 'typische' herdenking op 4 mei ziet er als volgt uit:

De herdenking begint om 19:00 uur en duurt minimaal een uur. De herdenking bestaat meestal uit een bijeenkomst met aansluitend een stille tocht naar het monument. Over het algemeen staan deelnemers tijdens de herdenking, al zijn er enkele zitplaatsen voor genodigden. Die zitten vaak het dichtst bij het podium of de plek van de ceremonie. Een opstelling in een halve cirkel komt twee keer zo vaak voor als opstelling in rechte rijen, omdat een halve cirkel zichtbaarheid, betrokkenheid en verbondenheid vergroot onder de deelnemers. Men zit letterlijk dichterbij. De groep die het vaakst wordt uitgenodigd voor het uitvoeren van een ceremonie zijn burgemeesters en raadsleden (de 'functioneel genodigden'). Meestal houden ze een toespraak. Deze groep doet ook de kranslegging, maar dit kan ook nog door andere groepen worden gedaan, zoals nabestaanden, religieuze functionarissen, besturen en dorpsraden, groepen kinderen, actief dienende militairen en veteranen, of politieagenten.

Het lopen van een stille tocht, het in acht nemen van stilte en het leggen van kransen zijn bekende rituele handelingen. Zij dragen bij aan herinnering en bezinning. Een aantal van de meer 'nieuwe' vormen kan door jarenlange herhaling ook een 'vast' ritueel zijn geworden. Een voorbeeld hiervan is het uitvoeren van een bepaald muziekstuk of een gedicht. Tegelijk zit in deze vormen rond de officiële ceremonie de meeste ruimte voor experiment en afwisseling, bijvoorbeeld om te werken met persoonlijke verhalen of de uitkomsten van projecten op scholen te presenteren.

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei kiest elk jaar een thema voor de herdenking. Voor het thema bij een lokale herdenking wordt in de meeste gevallen teruggegrepen op dit 'nationale' jaarthema. Een opvallende trend is echter ook de neiging om de lokale situatie leidend te maken bij de invulling van de herdenking. Bijvoorbeeld door het herdenken van lokale slachtoffers en door de lokale vlag te hissen. Ook klinkt dit door in de keuze voor lokale thema's en verhalen. Het is een manier om de Tweede Wereldoorlog wat 'persoonlijker' en 'meer nabij' te maken voor nieuwe generaties die de herdenking bijwonen en die de oorlogsverhalen niet meer uit de eerste hand horen.

WIE WORDEN HERDACHT?

Zoals hierboven is beschreven, blijkt uit NVO-data dat de meeste Nederlanders op 4 mei aan de slachtoffers van alle oorlogen denken, dus ook aan oorlogsslachtoffers van meer recente oorlogen en oorlogsslachtoffers uit andere landen. Komt dit ook tot uitdrukking in de lokale herdenkingspraktijk? De antwoorden van de organisatoren lopen uiteen. Gemiddeld noemt men drie tot zes groepen van tijdens de Tweede Wereldoorlog (zoals verzetsstrijders of slachtoffers wereldwijd) en twee of drie groepen van na de oorlog (denk hierbij aan gevallen in vredesmissies van na 1945). De meest genoemde groep van tijdens de oorlog, is de groep 'lokale slachtoffers'. Deze groep werd 48 keer gekozen, veelal wel in combinatie met andere groepen.

AANTAL DEELNEMERS

Een opvallende trend is dat de belangstelling voor het bijwonen van een herdenking toeneemt. Bij 62 van de 90 onderzochte herdenkingen is het aantal deelnemers de laatste jaren groeiende, met name bij middelgrote bijeenkomsten (200-500 deelnemers), maar deze trend zet ook door bij herdenkingen met meer dan 500 deelnemers. Nergens worden dalende aantallen geconstateerd. Kennelijk is er ondanks het verstrijken van de tijd toch nog altijd veel belangstelling voor het bijwonen van een herdenking en voor het stilstaan bij de oorlogsjaren en bij de slachtoffers die bijna acht decennia geleden sneuvelen.

NIEUWE RITUELEN

Nieuwe rituelen verschijnen mondjesmaat, simpelweg omdat veel organisatoren vinden dat het format voldoet. In de gevallen dat er wel nieuwe rituelen geïntroduceerd zijn, zegt een derde van de bevraagde organisatoren dat het om rituelen gaat die eerder nog geen onderdeel uitmaakten van de herdenking. Het kan gaan om rituelen die lokaal 'nieuw' zijn, maar die elders al volledig zijn opgenomen in het repertoire, zoals het voordragen van gedichten of het opnoemen van namen. Ook worden activiteiten genoemd die strikt genomen geen ritueel zijn, zoals een boekpresentatie, of handelingen die zich uiteindelijk tot ritueel kunnen ontwikkelen, zoals het bezoeken van een oorlogsgraf met kinderen. Bij een ritueel horen objecten en symbolen die iets tot uitdrukking brengen, zoals de Nederlandse vlag. Dit object is nog altijd zeer verbonden met 4 mei: bij 87 van de 90 herdenkingen is de Nederlandse vlag

aanwezig, vrijwel altijd (84x) halfstok. Soms is er ook een lokale vlag bij of een vlag van een geallieerd land, zoals de Engelse of Canadese.

WIE NEEMT DEEL AAN HERDENKINGEN?

Wie is nu eigenlijk de doelgroep als je een herdenking organiseert?

Logischerwijs is het antwoord 'geïnteresseerden', maar als je kijkt naar welke specifieke groepen er uitgenodigd worden voor een herdenking, noemt een kwart van de respondenten nabestaanden en militairen. De respondenten willen kinderen en jongeren er graag bij hebben; meer dan twee derde van de respondenten noemt deze doelgroep. Gemiddeld wordt het percentage aanwezige kinderen en jongeren geschat op 20% van het aantal aanwezigen op een herdenking. Eén van de zorgen die organisatoren uiten is hoe ze daadwerkelijk meer kinderen en jongeren bij de herdenking kunnen betrekken. Dit gebeurt vaak al door hen een actieve rol te geven in de ceremonie. Het voorlezen van een gedicht, vaak na een gedichtenwedstrijd op school, komt het meeste voor. Van bloemen leggen tot een vlog maken tot het planten van een vrijheidsboom: kinderen kunnen op verschillende manieren een rol vervullen in de ceremonie. Ook door initiatieven als *Adopteer een monument* en het ophalen van het bevrijdingsvuur krijgen kinderen een actieve rol in het geheel.

Wat ook uit het onderzoek naar voren komt, is dat comités op zoek zijn naar nieuwe vormen van herdenken om in de toekomst aansprekend te blijven. Er worden al enkele succesvolle initiatieven genoemd om meer kinderen bij een herdenking te betrekken, zoals het inschakelen van een professionele jeugd-begeleider of kinderen en jongeren benaderen via andere verenigingen, zoals een koor of de scouting. Veel contacten lopen via scholen. Over het algemeen is men positief over de samenwerking met scholen, maar een aantal organisatoren laat weten dat het betrekken van jongeren bemoeilijkt wordt door het feit dat de herdenking vaak samenvalt met de schoolvakantie in mei. In de praktijk moet de jonge doelgroep op verschillende manieren bereikt worden: basisschoolleerlingen zijn via school vaak nog wel te bereiken, bij middelbare scholieren is dit lastiger. Hier moet dus veel maatwerk plaatsvinden om jongeren 'binnen' te krijgen.

DE TOEKOMST VAN LOKALE HERDENKINGEN

Om de verscheidenheid aan herdenkingen door heel Nederland gelijk te houden, of toe te laten nemen, is er een nieuwe aanwas nodig bij veel lokale 4 en 5 mei-comités. Uit het profiel van de respondenten van dit onderzoek alleen al blijkt dat vergrijzing aan de orde is: 60% is ouder dan 60 jaar. Deze groep is al lang actief in het bestuur, een groot deel van hen al meer dan 10 jaar. Dat het moeilijk is om ervaren bestuursleden te vervangen door nieuwe, jongere leden wordt door organisatoren zelf ook regelmatig geschetst bij de vraag naar trends. De bestuursleden geven aan dat ze moeite hebben om nieuwe bestuursleden te vinden. Veel zestigplussers en ouderen maken wel degelijk gebruik van computer en internet, maar technologische ontwikkelingen gaan hard. Uit dit onderzoek blijkt dan ook dat sociale media nog vaker en beter ingezet kunnen worden. Herdenkingen kunnen ook via Instagram, Twitter of een vlog worden aangekondigd. Herdenkingen die via laptop of smartphone te volgen zijn kunnen potentiële nieuwe doelgroepen aanspreken. Nieuwe (en jongere?) bestuursleden zouden deze taak op zich kunnen nemen. Maar het is vooralsnog een vraag hoe jongere generaties actief betrokken kunnen worden bij de organisatie en realisatie van de herdenkingen.

Volgende generaties

Hoe denken kinderen en jongeren over herdenken?

SAMENVATTING VAN RAPPORT

☞ *Hoe willen kinderen herdenken?* | B. Mitima-Verloop, T. Mooren en P. Boelen, 2019.

☞ *Wat doet herdenken met kinderen?* | B. Mitima-Verloop, T. Mooren en P. Boelen, 2019.

INFORMATIE UIT RAPPORT

☞ *Jongeren, herdenken en vieren* | S. de Regt, 2018.

☞ *Leerrendement Adopteer een Monument: onderzoek naar de effecten van een lesprogramma van het Nationaal Comité 4 en 5 mei 2017.*
M. de Groot-Reuvekamp en A. Wilschut, 2019.

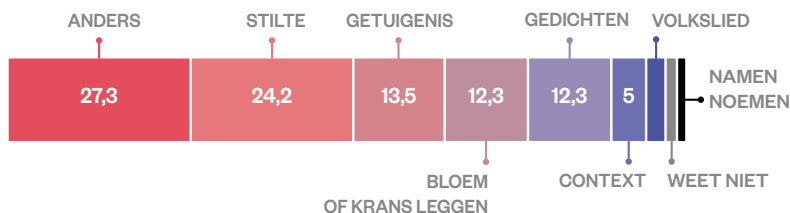
Herdenkingen zijn al jarenlang afgestemd op de aanwezigheid van de eerste generatie. Om de toekomst van herdenken te waarborgen, vraagt deze tijd om een nieuwe blik op herdenken. Volgende generaties zullen zich de bestaande rituelen eigen moeten maken en langzaamaan zullen er herdenkingen komen zónder de aanwezigheid van de oorlogsgeneratie. Kinderen vinden het herdenken van de Tweede Wereldoorlog belangrijk, zo blijkt uit eerdere onderzoeken. Toch ligt de algemene steun voor 4 mei onder kinderen iets lager dan onder volwassenen. Er wordt al langer nagedacht over en geëxperimenteerd met nieuwe vormen van herdenken naast de bestaande vormen: om de herdenking aan te laten sluiten bij de belevingswereld van kinderen worden nieuwe rituelen geïntroduceerd. Daarnaast worden op veel scholen lesprogramma's ingezet om kinderen te leren over de betekenis en inhoud van herdenken. Kinderen worden hierbij gestimuleerd om zelf een herdenking te organiseren of bij te wonen. De vraag is echter of er hiermee ook in de behoefte van kinderen wordt voorzien. Welke associaties en ervaringen hebben kinderen zoal met herdenken, welke vorm spreekt ze aan en wat doet herdenken met hen?

Door middel van twee studies, waarin de stem van kinderen centraal staat, geven de onderzoekers antwoord op deze vragen. In het eerste onderzoek gaat het om groepsinterviews met 55 kinderen in de leeftijd van 10 tot 18 jaar, verspreid over basisscholen en middelbare scholen in Nederland en met een verscheidenheid aan culturele achtergronden. In het tweede onderzoek werden 374 kinderen van 10 tot 18 jaar gevolgd tijdens een schoolproject over herdenken. Zij vulden zowel voor als na afloop van de herdenking een vragenlijst in. Met dit tweede onderzoek werd geprobeerd de uitkomsten van het eerste onderzoek te generaliseren door een grotere groep kinderen te ondervragen en deze bevindingen verder uit te werken.

In deze samenvatting worden allereerst de uitkomsten bekeken van de associaties en ervaringen van kinderen met herdenken. Daarna wordt aan de hand van de resultaten uitgelegd welke vorm van herdenken kinderen aanspreekt: aan welke 'voorwaarden' moet een ritueel voldoen in de ogen van kinderen? Tot slot wordt ingegaan op de vraag wat herdenken met kinderen doet en wat gezegd kan worden over attitudes rondom herdenken en (on)vrijheid.

FIGUUR 2.1

Rituelen die kinderen benoemen als mooiste onderdeel van de herdenking
(in procenten)

ASSOCIATIES EN ERVARINGEN

Kinderen associëren herdenken veelal met ‘overleden mensen’ en ‘oorlog’, een kleine groep zegt herdenken ‘saai’ te vinden of er geen interesse in te hebben. Gevraagd naar het belang van herdenken, noemen kinderen verschillende redenen, zoals: “Herdenken is belangrijk uit respect en eerbetoon voor degenen die gestorven zijn en voor de overlevenden.” Of: “Je moet wat af weten van de geschiedenis van je eigen land.” Herdenken hoort bij de traditie en cultuur van dit land, zeggen sommigen, of ze zien het als een waarschuwing: “Wanneer je niet leert van je verleden ben je gedoemd dit te herhalen.” Het grote aantal doden en de offers die anderen hebben gebracht voor onze vrijheid, worden ook genoemd. Kinderen vinden bijna unaniem dat twee minuten stilte het belangrijkste moment van de herdenking is. “Stilte is belangrijk in een tijd waar alles altijd doorgaat.”

De kinderen die aangeven dat ze herdenken niet of minder belangrijk vinden zijn in de minderheid. Het gaat dan vooral om kinderen die in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs zitten. Zij vinden de Tweede Wereldoorlog soms te lang geleden en voeren argumenten aan als “De herdenking duurt lang en is oninteressant”, of: “Daadwerkelijk iets doen is beter dan alleen maar terugkijken naar het verleden”, “Er overlijden dagelijks mensen en kinderen die we niet herdenken”. Het is overigens niet zo dat deze kinderen willen dat er niet meer herdacht wordt. Vaak geven ze aan dat ze het prima vinden als anderen het doen, maar dat ze er zelf geen waarde aan hechten.

Bijna alle kinderen hebben wel enige ervaring met herdenken en veruit de meesten van hen herdenken thuis samen met hun ouders door de twee minuten stilte in acht te nemen of door de Dodenherdenking op de radio of televisie te volgen. Bijna driekwart van de kinderen heeft minstens één keer een herdenking van de Tweede Wereldoorlog gevolgd via radio of televisie. Een kleine minderheid van de kinderen is zelf wel eens naar een herdenking geweest. Ook heeft een aantal kinderen een herdenking meegemaakt bij het monument dat door hun school geadopteerd was. Slechts een klein deel van de kinderen zegt geen ervaring te hebben met herdenken. Kinderen raken meestal betrokken bij herdenken door ouders en grootouders die actief meedoen met herdenken. De mate waarin kinderen herdenken hangt dan ook sterk samen met de mate waarin de ouders herdenken. School wordt vaak genoemd als een plek waar kinderen informatie hebben gekregen over de betekenis van herdenken. Soms in de vorm van lesmateriaal of door middel van

gastlessen, waarin iemand die de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt (of een veteraan) in de klas langskomt.

Wie herdacht worden, is voor de meeste kinderen zonneklaar: het draait om de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog wereldwijd, zoals de geallieerden die hun leven gaven om Nederland te bevrijden en de Joden uit heel Europa die vermoord werden. Volgens het huidige memorandum is de te herdenken groep eigenlijk breder. Het gaat ook over Nederlandse militairen, gesneuveld in oorlogssituaties of bij vredesoperaties sinds 1945. Dit ziet slechts een enkeling van de kinderen. Degenen die naast de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog ook aan andere oorlogsslachtoffers denken tijdens de Dodenherdenking betrekken dit met name op huidige conflicten, zoals de oorlogsslachtoffers in Syrië of het Midden-Oosten. Het herdenken van familieleden die niet in de oorlog gestorven zijn, wordt niet passend gevonden.

AANSPREKENDE VORMEN

Om te leren hoe kinderen willen herdenken, bestudeerden de onderzoekers met de kinderen verschillende afzonderlijke rituelen, zoals het leggen van kransen, maar ook nieuwere vormen van herdenken zoals dans of toneelspel. Uit alle reacties op de diverse rituelen zijn belangrijke conclusies te trekken. Kinderen noemen vier elementen die voor hen de bouwstenen zijn voor een goede en betekenisvolle herdenking. Rituelen, en herdenkingen in het algemeen, moeten **BEGRIJPELIJK** en **INVOELBAAR** zijn, ze moeten **DE JUISTE SFEER** uitstralen en **INCLUSIEF** zijn.

BEGRIJPELIJK

Waarom leggen we eigenlijk bloemen neer en waarom zijn we twee minuten stil? Het begrijpen van de betekenis van een ritueel blijkt belangrijk te zijn voor het wel of niet waarderen van een ritueel. Wanneer kinderen de betekenis niet konden benoemen, werd het ritueel al snel afgedaan als 'onzinnig'. De kinderen die een herdenking op school hadden bijgewoond of georganiseerd, gaven zelf aan dat het begrijpen van de betekenis van rituelen nog wel iets beter kan: over het algemeen werden de rituelen van de door hen bijgewoonde herdenking een beetje tot goed begrepen. Als kinderen de rituelen beter begrijpen, waarderen ze de herdenking in zijn geheel ook positiever. Daarnaast is het van belang dat kinderen de achtergrond van wie en wat wordt herdacht

begrijpen en dus kennis krijgen aangereikt over de Tweede Wereldoorlog. Daarbij wordt aangegeven dat duidelijke rituelen, zoals een getuigenis, bijdragen aan het beter begrijpen van het ‘wie, wat, waar en waarom’ van de herdenking.

Sommige rituelen die voor volwassenen waarschijnlijk heel begrijpelijk zijn roepen bij kinderen vragen op. Zo kan bijvoorbeeld een verschillende betekenis toegekend worden aan het ritueel van een krans of bloem neerleggen bij een monument. Kinderen geven aan dat een bloem leggen hen helpt om bewust na te denken en een gevoel geeft iets terug te kunnen doen. Maar er wordt ook gezegd dat bloemen ‘te vrolijk’ zijn of in de natuur thuis horen. Bij de concrete en vocale rituelen, zoals het voorlezen van een getuigenis of het oplezen van namen, ontstond geen gesprek over de betekenis van het ritueel. De woorden die in het ritueel worden gebruikt maken duidelijk waar het in het ritueel om draait. Vooral de traditionele rituelen, zoals twee minuten stilte en de vlag halfstok, worden goed door kinderen begrepen. Nieuwe rituelen, met name rituelen die door kinderen zelf ontworpen zijn voor de herdenking, worden over het algemeen minder goed begrepen. Daarbij is het dus des te meer van belang dat aandacht gegeven wordt aan de uitleg van het ritueel.

INVOELBAAR

Ten tweede hebben veel kinderen de behoefte om zich in te kunnen beelden hoe het is om in oorlog te leven. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk doordat kinderen persoonlijke verhalen zeer waarderen: deze zetten hen aan het denken. Het verhalende aspect in het ritueel wordt gewaardeerd, dit brengt de oorlog dichterbij. Kinderen die een persoonlijke getuigenis horen tijdens de herdenking waarderen deze herdenking positiever. Ook de aanwezigheid van militairen bij de herdenking spreekt hen aan, zij leggen door hun uniform en wapen een zichtbare relatie met de oorlog. Rituelen en activiteiten waarbij verschillende zintuigen (gehoor, zicht) worden aangesproken blijken erg aansprekend te zijn.

Jongeren geven voordrachten tijdens de lokale herdenking in Soest, 4 mei 2015.

Basisschoolleerlingen leggen bloemen bij het Nationaal Monument tijdens de Nationale Herdenking op de Dam, 4 mei 2019.

JUISTE SFEER

Ten derde blijkt de 'juiste' sfeer, één die passend is bij de herdenking, voor veel kinderen belangrijk. Vaak staat de 'juiste' sfeer voor kinderen gelijk aan traditioneel. Traditie wordt unaniem als iets positiefs gezien. Soms vinden kinderen dat een ritueel zo sterk bij herdenken hoort dat ze het positief evalueren, ook al is de betekenis onbekend (zoals het blazen van de Taptoe). Ook wanneer er nieuwe rituelen in de herdenking aanwezig zijn, kiezen veel kinderen voor een meer traditioneel ritueel als het meest aansprekende onderdeel van de herdenking. Tradities blijven dus aanspreken. Verder willen kinderen niet teveel kinderlijke of populaire elementen in de herdenking. Het moet ook niet te vrolijk zijn; verdriet hoort immers bij de herdenking. De 'juiste' sfeer is respectvol en serieus, maar tegelijkertijd moet de herdenking niet te zwaar, te lang of te saai zijn. Kinderen blijken al duidelijk een idee te hebben van hoe de herdenking 'hoort' te zijn.

INCLUSIEF

Een inclusieve herdenking betekent dat de herdenking een moment moet zijn met plaats voor iedereen. Herdenken doe je samen. Kinderen spreken niet de voorkeur uit voor een herdenking die speciaal gericht is op kinderen of jongeren, wel noemen ze de combinatie waarin de herdenking aansprekend is voor zowel kinderen als volwassenen. Over de vraag of ze dan wel een actieve rol willen in de herdenking verschillen de meningen. Kinderen beoordelen actieve participatie van kinderen bij herdenkingen zowel positief als negatief. Ze vinden het positief om een rol te krijgen omdat ze door actief met herdenken bezig te zijn meer leren over de oorlog en het gevoel hebben iets te kunnen bijdragen. Een groot aantal kinderen beschrijft dan ook het ritueel dat zij zelf hebben uitgevoerd in de herdenking als het meest aansprekende onderdeel van de herdenking. Dit kan ook iets niet-inhoudelijks zijn als 'het klaarzetten van de stoelen en tafels'. Tegelijkertijd zien vooral oudere kinderen meer negatieve punten. Hun kritiek luidt als volgt: herdenken gaat niet om kinderen, herdenken moet officieel blijven en niet te kinderachtig zijn. Degenen die iets doen, moeten goed begrijpen waarom ze doen wat ze doen, en geen ruzie maken over bijvoorbeeld de kleur bloem die ze neerleggen of alleen meedoen om op televisie te komen. Uiteindelijk blijkt het hebben van een actieve rol ook niet direct samen te hangen met een grotere waardering voor de herdenking. Een inclusieve herdenking heeft voor kinderen ook te maken met wie herdacht worden. Sommigen willen ruimte voor het herdenken van meer oorlogs-

getroffenen of opperen dat het betrekken van slachtoffers van andere oorlogen een manier kan zijn om de herdenking inclusiever te maken. Ook kan de actualiteit een groter onderdeel uitmaken van herdenken: de focus van de herdenking moet volgens sommige vooral oudere, kinderen breder, en zou meer op het hier en nu gericht moeten zijn. Hierbij noemen ze specifiek de recente oorlog in Syrië, maar ook het slavernijverleden van Nederland en recente terroristische aanslagen komen voorbij. Dit zegt niet dat zij niets over de Tweede Wereldoorlog willen horen, maar dat de herdenking meer mensen moet insluiten. Er zijn immers wereldwijd mensen omgekomen tijdens de Tweede Wereldoorlog en er komen ook nu nog veel mensen om door oorlog en geweld. Als voorbeeld wordt genoemd dat er bij de Nationale Herdenking in Amsterdam een vak op de Dam gereserveerd zou kunnen worden voor vluchtelingen, zodat er ook voor hen wat gedaan wordt tijdens de herdenking. Ook het leggen van kransen voor andere oorlogsslachtoffers wordt genoemd als een manier om iedereen een plek te geven bij de Dodenherdenking. Maar net als bij volwassenen leidt het punt tot discussie en zijn de meningen onder kinderen en jongeren verdeeld.

WANNEER IS EEN RITUEEL 'BETEKENISVOL'?

De vier elementen die volgens de kinderen leiden tot een goede, betekenisvolle herdenking, zijn goed te koppelen aan de eerder beschreven 'driehoek' van onderzoeker Holsappel. Zij stelt dat er, voor een 'betekenisvol' ritueel, een balans moet zijn tussen de fysieke uitvoering van een ritueel, de context waarin het plaatsvindt en wat het ritueel 'doet' met deelnemers. Een voorbeeld van een succesvol betekenisvol ritueel: de aanwezigheid van militairen tijdens de herdenking. Als we het model hierop toepassen, wordt duidelijk waarom: kinderen begrijpen waarom de militairen daar staan (**UITVOERING**), het straalt de juiste sfeer uit, past binnen hun beeld van wat hoort bij herdenken (**CONTEXT**) en het brengt een abstract begrip als 'oorlog' dichterbij de belevingswereld van kinderen (**UITWERKING**). Dit maakt dat kinderen dit ritueel erg waarderen.

WAT HERDENKEN DOET MET KINDEREN

Tevens is onderzocht wat herdenken doet met kinderen, hoe dit hun houding ten opzichte van herdenken en (on)vrijheid verandert. Attitudeverandering is een moeilijk te meten begrip. De onderzoekers hebben geprobeerd hier inzicht in te krijgen door de kinderen voorafgaand aan en na afloop van de

(school)herdenking stellingen voor te leggen. Ervaring is een belangrijke factor in de houding tegenover herdenken: kinderen die vaker een herdenking hebben bijgewoond vinden het belangrijker om te herdenken. Daarnaast blijkt dat kinderen die meer betrokken zijn bij herdenken een groter gevoel van verantwoordelijkheid ervaren om zelf iets te doen tegen onrecht en voor vrijheid. Hierbij kan echter geen causale relatie tussen herdenken en attitudes worden aangetoond. Het kan zijn dat kinderen met dergelijke attitudes meer geneigd zijn tot herdenken, maar ook dat kinderen die meer bezig zijn met herdenken deze attitudes meer ontwikkelen.

In een vergelijking van hun houding voor en na de herdenking is te zien dat kinderen het na de herdenking belangrijker vinden om te herdenken dan ze dit vóór de herdenking vonden. Dit geldt met name voor kinderen die nog nooit eerder bij een herdenking zijn geweest. Ook staan kinderen na de herdenking positiever tegenover oorlogsvluchtelingen en vinden ze vaker dat ze iets kunnen doen tegen onrecht. Dit effect treedt ook op bij kinderen die alleen lessen over herdenken hebben gevolgd. Een kanttekening die hierbij door de onderzoekers geplaatst wordt is dat er geen gebruik wordt gemaakt van een controlegroep van kinderen die geen (lessen over) herdenken hebben meegemaakt.

ADOpteER EEN MONUMENT

In 2019 is door de Hogeschool van Amsterdam onderzoek gedaan naar een specifiek educatief programma rond herdenken: *Adopteer een monument*. In het kader van dat programma ‘adopteert’ een school een monument dat herinnert aan de Tweede Wereldoorlog in de buurt van de school. Zo wordt beoogd dat leerlingen vertrouwd raken met de achtergronden van het monument en waar het voor staat, de geschiedenis van de bezettingstijd, de oorlogsgeschiedenis van de woonplaats, de redenen waarom we in Nederland gewend zijn oorlog en oorlogsslachtoffers te herdenken en de rituelen die daarbij worden gehanteerd. Onderdeel van het project is dat leerlingen zelf een eigen herdenking vormgeven en die vervolgens ook daadwerkelijk uitvoeren. Hoewel het effectonderzoek naar *Adopteer een monument* geen onderdeel was van het Rituelenonderzoek, geven de resultaten interessante aanvullende inzichten op de resultaten uit de deelstudie over jongeren. Daarom worden die hier kort besproken.

Elf scholen die een monument hebben geadopteerd deden aan dit onderzoek mee (de zogenoemde experimentscholen); tien scholen die dat niet hebben gedaan fungeerden als controlegroep. Bij beide groepen scholen werden voor en na de herdenking op 4 mei door de leerlingen vragenlijsten ingevuld. Doel daarvan was om gegevens te verzamelen over kennis en houding van de leerlingen ten aanzien van (het herdenken van) de Tweede Wereldoorlog en de oorlogsgeschiedenis van hun woonplaats. Daarnaast is op elk van de elf experimentscholen een interview afgenomen met een groepje van vier leerlingen en een interview met de verantwoordelijke leerkracht.

Leerkrachten rapporteren een grote betrokkenheid van leerlingen bij het thema. Die houding zien de onderzoekers ook terug in de interviews met leerlingen. Het belangrijkste doel van herdenken is het doorgeven van het verhaal van de oorlog vinden zowel leerlingen als docenten. Andere doelen, zoals burgerschapsvorming, worden in mindere mate genoemd. Uit de interviews komt ook naar voren dat de meeste scholen die meedoen aan *Adopteer een monument* de leerlingen niet een eigen herdenking laten vormgeven, maar aansluiten bij een bestaande herdenking. Op slechts één van de elf scholen werd het programma geheel uitgevoerd zoals bedacht: het voorbereiden en uitvoeren van een eigen, door leerlingen uitgevoerde herdenking. Op zes andere scholen was er wel een vorm van eigen herdenking door leerlingen in uiteenlopende varianten, bijvoorbeeld door het lokale comité 4 en 5 mei georganiseerde plechtigheden rond een monument speciaal voor leerlingen. In de andere vier experimentscholen bestond de betrokkenheid van leerlingen alleen uit het deelnemen aan de reguliere 4 mei-herdenking op vrijwillige basis, waarbij enkelen van hen dan een taak kregen toebedeeld, bijvoorbeeld in de vorm van het voorlezen van een gedicht. De inhoud varieerde dus, maar over het algemeen bedachten leerlingen niet zelf nieuwe rituelen om aan een herdenking toe te voegen.

Uit de ingevulde vragenlijsten van de voor- en nameting blijkt dat leerlingen van de experimentscholen wat meer belang hechtten aan de deelname van leerlingen aan herdenkingen en aan een eigen rol voor leerlingen tijdens herdenkingen. Dit zou een effect van het programma *Adopteer een monument* kunnen zijn. Ook komt naar voren dat leerlingen (in dit geval van zowel de experiment- als de controlegroep) groot belang hechten aan traditionele rituelen. Het neerleggen van bloemen of een krans, twee minuten stilte en het zingen van het volkslied worden door de overgrote meerderheid (percen-

tages schommelen rond de 90%) als passend gezien bij een herdenking van oorlogsslachtoffers. Ook willen leerlingen graag meedoen aan deze bekende rituelen. Alternatieve activiteiten of rituelen, zoals het oplaten van ballonnen, het neerleggen van knuffels of een dansvoorstelling worden door veel minder kinderen als passend gezien.

Dat kinderen hechten aan traditionele rituelen kwam ook al naar voren uit de deelstudie over jongeren. Maar de onderzoekers uit het effectonderzoek van *Adopteer een Monument* wijzen erop dat enige nuancering op zijn plaats is. Omdat maar zo weinig scholen een eigen herdenking door kinderen laten voorbereiden en uitvoeren, wordt hun niet werkelijk de gelegenheid geboden over alternatieven na te denken. De leerlingen die traditionele herdenkingen meemaakten, werden bevestigd in hun opvatting dat die rituelen de enige juiste zijn. Het damde mogelijk hun creativiteit in met betrekking tot het bedenken van eigen rituelen. Het zou dus goed kunnen zijn dat leerlingen zo traditioneel denken omdat hun niet de kans wordt geboden er iets anders van te maken en op een andere manier te denken. Op de ene school waar dat wel gebeurde bleek dat het leerlingen niet ontbrak aan ideeën en waren zij ook enthousiast over hun actieve bijdrage.

Militaire rituelen op de Dam

Hoe zijn ze ontstaan en wat betekenen ze voor betrokkenen?

SAMENVATTING VAN RAPPORT

📖 *Militaire rituelen bij de Nationale Dodenherdenking*

I. Raaijmakers, 2020.

Militaire herdenkingsrituelen zijn van oudsher onderdeel van herdenken en vieren. Zij maken al decennialang deel uit van 4 en 5 mei. Het bekendste voorbeeld is de erecouloir. Deze erehaag van 40 militairen en 60 veteranen op de Dam is een vertrouwd beeld bij de Nationale Herdenking. In deze studie worden de militaire rituelen op 4 mei nader bestudeerd aan de hand van vragen als: Welke rituelen zijn er geweest? Is de vorm en inhoud van de rituelen in de loop van de tijd veranderd? En wat betekenen de rituelen voor betrokkenen vandaag de dag? De vragen sluiten aan bij het conceptuele model van Holsappel. De militaire herdenkingsrituelen worden geanalyseerd vanuit de aspecten uitvoering, context en uitwerking. Een goede samenhang tussen deze aspecten kan ervoor zorgen dat een ritueel betekenisvol blijft. Door deze samenhang te bestuderen, zal de betekenis van militaire rituelen worden toegelicht. De studie bestaat uit twee delen. Het eerste deel gaat in op de historische context van militaire rituelen. In het tweede deel staan vooral uitvoering en uitwerking van militaire rituelen anno 2019 centraal.

GESCHIEDENIS

Militaire rituelen lijken onlosmakelijk verbonden met 4 mei, maar wie in de geschiedenis duikt zal zien dat die militaire aspecten geregeld voor discussie hebben gezorgd en van gedaante zijn veranderd. 4 mei als herdenkingsdag is in 1946 bedacht door Jan Drop, een christelijke oud-verzetstrijder uit Den Haag. Hij stelde op eigen houtje richtlijnen op voor een herdenkingsavond

op 4 mei die overal in Nederland werden opgevolgd. Het werd een combinatie van religieuze en nationalistische rituelen om de doden te herdenken: klokgelui, een stille tocht, de vlag halfstok, het Wilhelmus. Alleen de twee minuten stilte waren afgekeken van Groot-Brittannië, waar het na de Eerste Wereldoorlog in militaire kringen was ontstaan als ritueel om de gevallen strijders te herdenken. Deze rituelen zijn vandaag de dag nog steeds met 4 mei verbonden.

Het naoorlogse herdenken draaide vooral om het herdenken van verzetsstrijders en militairen. Opvallend is dat de herdenking qua vorm juist geen militaire aangelegenheid was. Door de ontstaansgeschiedenis van 4 mei – van onderop, vanuit de samenleving door de actie van Drop – kreeg de traditie van de Dodenherdenking in Nederland een civiele vorm met vooral christelijke en nationalistische rituelen van herdenken. Nederland had niet deelgenomen aan de Eerste Wereldoorlog en er bestond daarom geen diep gewortelde militaire traditie met herdenkingsrituelen en veteranenverenigingen.

Vanaf 4 mei 1956 kreeg Nederland een Nationale Herdenking op de Dam. In dat jaar werd het Nationaal Monument onthuld. De Nationale Herdenking vond aanvankelijk in de ochtend plaats en vanaf 1961 in de middag. De herdenking bestond uit drie verschillende kerkdiensten die eindigden met stille tochten naar de Dam. In de tochten liepen militairen en veteranen met vlaggen en vaandels mee. Op de Dam legden Koningin Juliana en Prins Bernhard een krans, gevolgd door tientallen andere kransen. Na de kransleggingen volgden de Taptoe en de Last Post waarna één minuut stilte (nog niet twee) in acht werd genomen.

Wie we herdenken werd in de jaren vijftig en zestig een punt van discussie. Na een jarenlange lobby van Indië-veteranen werden vanaf 4 mei 1961 niet alleen slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog herdacht, maar ook militairen die na 1945 in Nederlandse dienst waren gesneuveld. In 1961 waren dat Indië-veteranen en Korea-veteranen. De Nationale Herdenking op de Dam werd vanaf 1961 georganiseerd door oud-verzetsstrijders, militairen en veteranen.

Achter de schermen bleven er geregeld spanningen bestaan tussen ‘burgerlijke’ en militaire rituelen op de Dam. Oud-verzetsstrijders vonden dat de Nationale Herdenking na 1961 te zeer een show was geworden. De prominent aanwezige autoriteiten verdrongen bijvoorbeeld in hun ogen de nabestaanden te zeer naar de achtergrond. Volgens hen hoorden soberheid, eenheid en

anonimiteit voorop te staan, zoals op 4 mei 's avonds bij lokale herdenkingen het geval was. Voor militairen was de aanwezigheid van autoriteiten juist heel belangrijk, rangen en standen deden ertoe.

Vanaf begin jaren zeventig werd de Nationale Herdenking steeds slechter bezocht. De organisatoren vergrijsden en gingen niet met hun tijd mee. Bevrijdingsdag werd in de jaren tachtig juist steeds uitbundiger gevierd. Toenmalig minister-president Ruud Lubbers en Koningin Beatrix wilden dat de nationale organisaties verantwoordelijk voor 4 mei en voor 5 mei meer gingen samenwerken. Ook werd er nagedacht over een manier om de herdenkingsdagen te vernieuwen en jongeren er meer bij te betrekken.

Die veranderingen kwamen er eind jaren tachtig, al ging dat niet zonder slag of stoot. De Nationale Herdenking op de Dam op 4 mei 's avonds zoals we die vandaag de dag kennen bestaat sinds 1988. In dat jaar werd de Nationale Herdenking van de middag verschoven naar de avond en daarmee samengevoegd met de lokale Amsterdamse herdenking die tot dan toe op 4 mei 's avonds op de Dam had plaatsgevonden. Het was ook voor het eerst dat de herdenking werd georganiseerd door het Nationaal Comité 4 en 5 mei, dat in 1987 was opgericht. In het Nationaal Comité zaten naast oud-verzetsstrijders, militairen en veteranen ook representanten van andere slachtoffergroepen, ambtenaren en (oud-)bestuurders.

Veranderingen aanbrengen in herdenken is altijd een preciaire aangelegenheid geweest, zo ook bij deze vernieuwingen in 1988. De ene groep miste het uitgebreide militair ceremonieel met vaandels en vlaggen, de ander vond de herdenking juist te kil en militaristisch. Zo moest burgemeester van Amsterdam Ed van Thijn niets hebben van de aanwezigheid van militairen en veteranen 's avonds op de Dam (tot dan toe niet gebruikelijk op 4 mei 's avonds), net als veel andere Amsterdammers. "Een opgeblazen plechtigheid, met militaire precisie, een autoritair draaiboek en veel hoogwaardigheidsbekleders. De aanwezigen op de Dam waren geen betrokkenen, maar toeschouwers", schreef de Amsterdamse krant *Het Parool* in een vernietigend commentaar over 4 mei 1988. Desalniettemin groeide de 4 mei-herdenking om 20.00 uur op de Dam uit tot een geliefd nationaal moment voor burgers en militairen. Het hielp ook dat de NOS de herdenking op de Dam live uitzond zodat deze snel ingeburgerd raakte. Veteranen en militairen die zich hier niet in konden vinden, vonden een alternatief in de 5 mei-viering in Wageningen. Daar groeide het defilé uit tot een populair militair ritueel.

De erewacht op de Dam, 4 mei 2019.

De erecouloir op de Dam met hulphond Douwe, 4 mei 2019.

De militaire rituelen op 4 mei zijn tot de dag van vandaag gebleven, zij het in aangepaste vorm. Eind jaren negentig werd de erecouloir wat naar achteren gedrongen om plaats te maken voor jongeren: scouts en kinderen. Betrokken veteranenorganisaties vonden het ‘ongepast en beledigend’ en stoorden zich aan de ‘drukke’ kinderen, maar de aanwezigheid van jongeren op 4 mei is gebleven. Een andere discussie die rond de eeuwwisseling speelde was de eventuele aanwezigheid van de marechaussee op de Dam. Dit lag gevoelig bij vervolgingslachtoffers en hun nabestaanden, vanwege het oorlogsverleden van de organisatie. Pas in 2011 werden marechaussees toegelaten tot de herdenking, onder andere met een plek in de erecouloir.

Ook haalde de tijd bepaalde betekenisvolle rituelen in. Zo stonden er altijd leden van de Binnenlandse Strijdkracht (BS) in de erehaag, te herkennen aan hun blauwe overall. Na het lustrumjaar 2005 bleek het voor de hoogbejaarde BS'ers fysiek niet langer mogelijk om deel te nemen. Jonge veteranen namen vanaf 2007 hun plaats in. “Hiermee wordt zichtbaar dat ook jongere generaties – in navolging van de oorlogsgeneratie – zich onder soms zeer gevaarlijke omstandigheden hebben ingezet voor internationale vrede, vrijheid en veiligheid”, aldus het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Een nieuw en verrassend element was de aanwezigheid van hulphond Douwe, die een veteraan met Posttraumatisch Stresstoornis (PTSS)-klachten vergezelde op 4 mei 2019. Ook stonden in dat jaar voor het eerst veteranen in de erecouloir die tijdens hun missie lichamelijk letsel hebben opgelopen. Het was een bewuste keuze van het Nationaal Comité 4 en 5 mei om in beeld te brengen welke persoonlijke gevolgen militaire inzet kan hebben.

HET PUBLIEK OVER MILITAIRE RITUELEN OP DE DAM

In 2019 is het publiek, zowel de bezoekers op de Dam als tv-kijkend Nederland, gevraagd naar hun beleving van de herdenking. Daarbij was speciale aandacht voor militaire herdenkingsrituelen. 907 bezoekers van de Nationale Herdenking en 1250 kijkers van de tv-uitzending namen deel aan het onderzoek.

De televisiekijkers werden allereerst bevraagd over hun specifieke kennis van militaire herdenkingsrituelen. Zij zien en herkennen veel van de militaire rituelen op 4 mei als militaire herdenkingsrituelen. Het trompetsignaal is verreweg het bekendste militaire element van de ceremonie. Maar liefst 98%

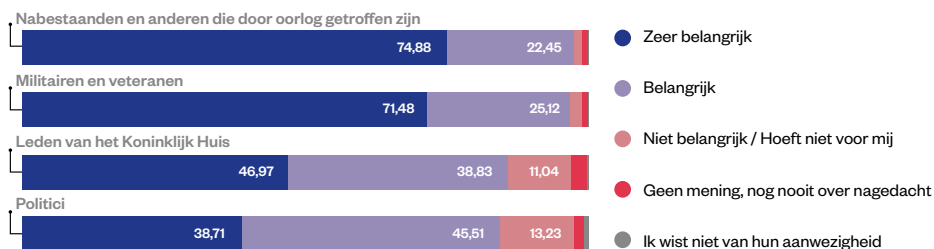
heeft dat ritueel gezien, gevolgd door de erecouloir, door 85% van de tv-toeschouwers. Minder bekend is de erewacht naast het Nationaal Monument. Dit ritueel is door ongeveer de helft van de tv-kijkers gezien.

Zowel de bezoekers op de Dam als de televisiekijkers zijn gevraagd naar hun waardering van militaire aanwezigheid op 4 mei. Beide groepen beschouwen de aanwezigheid van militairen en veteranen bij de Dodenherdenking voor het overgrote deel als ‘zeer belangrijk’.

FIGUUR 3.1

Vraag aan **bezoekers op de Dam**:

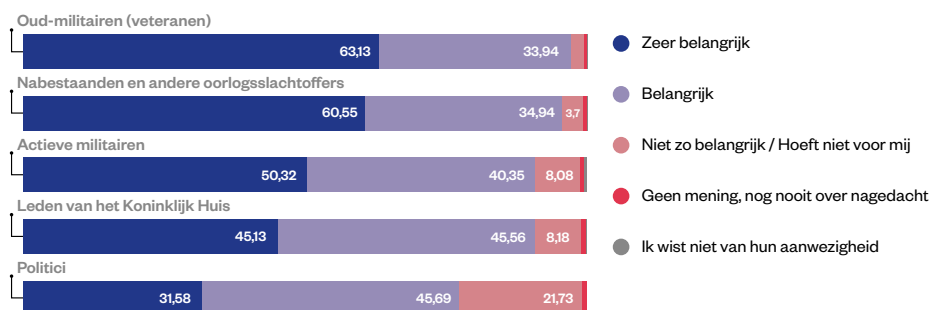
Hoe belangrijk is het voor u dat bij de herdenking [...] aanwezig waren? (in procenten)

FIGUUR 3.2

Vraag aan **televisiekijkers**:

Hoe denkt u over de aanwezigheid van [...]? (in procenten)

Het is opvallend dat de aanwezigheid van militairen en veteranen door bezoekers van de Dam bijna net zo belangrijk wordt geacht als de aanwezigheid van nabestaanden en andere oorlogsgetroffenen. In het geval van de tv-kijkers

wordt de aanwezigheid van veteranen zelfs nipt belangrijker gevonden dan de aanwezigheid van nabestaanden en andere oorlogsgetroffenen. Het valt daarnaast op dat de aanwezigheid van deze groepen (veteranen, nabestaanden en andere oorlogsgetroffenen) een stuk belangrijker wordt geacht dan de aanwezigheid van leden van het Koninklijk Huis en politici.

Tot slot konden de toeschouwers van de herdenking, zowel op de Dam als voor de tv, met stellingen aangeven wat ze van de aanwezigheid van militairen en veteranen vinden. De hoge waardering voor de militaire aanwezigheid hangt wellicht samen met het feit dat het publiek hen in verband brengt met oorlog. Zij hebben oorlog aan den lijve ondervonden. Die directe link met oorlog zien de toeschouwers van de herdenking als passend en horend bij een herdenking.

VETERANEN IN DE ERECOULOIR 2019

Een van de meest zichtbare vormen van militaire aanwezigheid tijdens de Nationale Herdenking is het ritueel van de erecouloir. Steevast vormen zestig veteranen, jong en oud, de erecouloir op de Dam. In 2019 zijn zeventien van hen bevraagd over deze ervaring. De leeftijd varieert van 31 tot 75 jaar. Zij hebben bijvoorbeeld gediend in missies in Afghanistan en voormalig Joegoslavië. Verreweg de meeste veteranen die in de erecouloir staan voelen zich veteraan, zijn er trots op dat ze veteraan zijn en voelen zich ook verbonden met andere veteranen.

Er is een aantal redenen waarom deze veteranen zich hebben opgegeven om deel te nemen aan de erecouloir. De voornaamste reden is om zelf te kunnen herdenken, zowel oorlogsslachtoffers in het algemeen als ook specifiek hun omgekomen collega's. "Omdat het moet blijven herdacht worden, wat de vrijheid kan kosten. Omdat een van mijn collega's niet meer levend thuis gekomen is", zegt een van hen. Daarnaast beschouwen veteranen deelname aan de erecouloir als een eer en een manier om het veteraan-zijn uit te dragen. Tot slot speelt ook het argument van beleving een rol: men wil het een keer meemaken. In aanloop naar 4 mei is ook aan de veteranen gevraagd wat deelname aan de erecouloir voor hen betekent. Dat varieert van een heel persoonlijke betekenis – eigen vader of opa eren die ook veteraan was – tot een vorm van erkenning en waardering voor veteranen in het algemeen.

Enkele weken na de herdenking zijn de veteranen gevraagd naar hun beleving van 4 mei 2019. Ondanks de kou was het voor iedereen een positieve en bijzondere ervaring. Een aantal factoren droeg daar volgens de veteranen aan bij. Het gaf een sterk groepsgevoel om samen met andere veteranen daar te staan. De herdenking was strak en goed georganiseerd. De stilte op de Dam was een indrukwekkende ervaring. “Het moment dat koning en koningin de Dam opkomen. Dan word je een soort levend onderdeel van het monument. De Dam wordt stil. Hoe dichterbij de koning en koningin bij het monument komen, hoe meer dat gaat spelen”, aldus een van hen. Meerdere veteranen noemden daarnaast de nabijheid van de toeschouwers en de waardering die zij van hen ervoeren. Tot slot raakten vele veteranen zelf ontroerd, staand in de erecouloir, onderdeel uitmakend van het herdenkingsceremonieel. Herbelevingen aan missies kwamen bij velen van hen ook naar boven: “Je ruikt het weer, je proeft het weer, je bent er weer. Maar dan met een ander sausje eroverheen. Het is zo’n liefdevolle, begripvolle omgeving om je heen dat het vanzelfsprekend goed is. Het is een beetje therapeutisch.”

De door de veteranen ervaren waardering in de erecouloir komt overeen met de bevindingen uit het publieksonderzoek. De erecouloir is een geslaagd militair ritueel tijdens de Nationale Herdenking. Erkenning en waardering geven en ontvangen spelen hierin een belangrijke rol. Als we dit ritueel langs ‘de driehoek van Holsappel’ leggen, kunnen we dit constateren:

UITVOERING Als het ritueel tot in detail goed wordt uitgevoerd, zijn veteranen daar ook zelf van onder de indruk.

CONTEXT Het groepsgevoel onder veteranen is van belang voor de beleving van het ritueel. Er is sprake van een sterk proces van insluiten: onder veteranen ontstaat een saamhorigheidsgevoel. Dit gevoel strekt zich soms ook uit tot de rest van de aanwezigen op de Dam. Veteranen staan ook symbool voor oorlogservaringen.

UITWERKING Uit dit onderzoek blijkt dat de erecouloir op veel gebieden effect heeft op de deelnemers aan het ritueel: een sociaal, emotioneel, cognitief, psychisch en fysiek effect. Deelnemers ervaren verbondenheid; het ritueel kan leiden tot ontroering; enkelen dragen het veteraan-zijn actief uit; op sommigen heeft het een therapeutische uitwerking; het hele ritueel is een zware fysieke ervaring.

CONCLUSIE

De kritiek op militair vertoon op de Dodenherdenking is anno 2019 verstomd. De erecouloir geeft de herdenking meer betekenis. De aanwezigheid van militairen en veteranen wordt zeer gewaardeerd door een grote meerderheid van de toeschouwers. Dit hangt waarschijnlijk samen met de context van de erkenning en waardering voor veteranen in de Nederlandse samenleving, waar sinds het begin van deze eeuw meer aandacht voor is. Erkenning en waardering werden ook door veteranen in de erecouloir genoemd als uitwerking van de herdenking. Dit werkte voor hen twee kanten op: veteranen *krijgen* erkenning en waardering van het publiek door daar te staan en veteranen *geven* erkenning en waardering aan alle oorlogsgetroffenen door deel te nemen aan de erecouloir. De aanwezigheid van militairen en veteranen herinnert Nederlandse burgers aan hun inzet voor vrede en veiligheid in de wereld. Oorlog is nog steeds de realiteit; militairen belichamen de link met oorlog en passen daardoor goed bij de herdenking. Discussie over hun aanwezigheid op 4 mei is er nauwelijks nog.

Rituelen na rampen

Wat leren ze ons over het betekenisvol houden van herdenkingen?

SAMENVATTING VAN RAPPORT

☞ Knuffels op de Dam? Inzichten vanuit rituelen na rampen | J. Holsappel en I. Raaijmakers, 2020.

Voor dit Rituelenonderzoek hebben onderzoekers Holsappel en Raaijmakers een ‘uitstapje’ gemaakt naar rituelen bij rampen in binnen- en buitenland om te bekijken welke nieuwe rituelen nu aanspreken. De context van een ramp, zoals een aanslag, de onverwachte dood van een bekend persoon of een natuurramp, is heel anders dan de context van het herdenken van de Tweede Wereldoorlog. Het één op één ‘kopieren’ van een ritueel in een andere context kan verandering, verlies van zeggingskracht of zelfs vervreemding met zich meebrengen. Wat wel relevant kan zijn, is om te doorgronden wat maakt dat een ritueel als betekenisvol wordt gezien.

‘SPONTANE HULDE’?

Persoonlijke briefjes, knuffels, bloemen, kaarsen: een rampplek verandert vaak in korte tijd in een plek waar mensen gaan staan, rouwen, bidden, zingen, peinzen, en waar rituelen ontstaan door mensen die zich bij die ramp betrokken voelen. Het uitvoeren van rituelen om die betrokkenheid uit te drukken is in de afgelopen decennia sterk toegenomen. De ‘bloemenzee’ is ingeburgerd in het Nederlands taalgebruik en vast onderdeel geworden van de maatschappelijke reactie op een crisis.

Rituelen die kort na een ramp worden uitgevoerd kenmerken zich door *laagdrempeligheid* en *openheid*: iedereen kan er aan deelnemen, fysiek of via de media. Er is ruimte voor persoonlijke inbreng en creativiteit. Rituelen na rampen worden vaak gekarakteriseerd als ‘nieuw’ en ‘spontaan’, maar dit is in veel gevallen niet zo. Een ‘bloemenzee’ is een beeld dat we al kennen van herdenkingen op 4 mei en het bestaat dus al decennialang. Veel rituelen na

rampen zijn dus niet geheel nieuw qua vorm. Onderzoeken laten zien dat deze rituelen vaak hun wortels hebben in oude religieuze of volkse rouwrituelen of herdenkingspraktijken. Dit geldt ook voor wat vaak wordt uitgelegd als een ‘spontane hulde’. Feitelijk zijn dat verschillende rituele handelingen die terugkerend onderdeel geworden zijn van de collectieve reactie. Het gaat dan om ‘rituelen van onderaf’, zoals het leggen of ophangen van bloemen, briefjes, kaarsjes en andere voorwerpen op een plek gerelateerd aan de ramp, het openen en ondertekenen van (online) condoleanceregisters, één of meerdere minuten stilte tijdens bijeenkomsten, wedstrijden of evenementen, inzamelingsacties en donaties.

RITUEEL REPERTOIRE

De contouren van het rituele repertoire na rampen laat een aantal vaste ingrediënten zien. De opsomming die volgt is gebaseerd op reacties na de Bijlmerramp in 1992. De gebeurtenis wordt uitgeroepen tot ramp en de plek des onheils wordt uitgeroepen tot rampgebied. Er komt hoog bezoek (koningin Beatrix loopt aangeslagen langs de puinhopen van de getroffen flats), er zijn spontane bliken van hulde (een bloemenzee, lichtjes, knuffels, brieven, tekeningen), condoleanceregisters worden geopend en er zijn speciale overlijdensadvertenties bij de ongewone dood. Er worden oecumenische diensten in diverse centra rond het rampgebied gehouden, er is een stille tocht van de gemeentelijke verzamelplaats naar de ruïnes en er is een nationale herdenking (die live wordt uitgezonden). Andere kenmerken: vlaggen die halfstok hangen, luidende kerkklokken, voorbeden in kerken en moskeeën, één of meerdere minuten van stilte, het ritueel markeren van de onheilplek, het oprichten van een monument en ten slotte een jaarlijkse herdenking. Deze ingrediënten zijn een blauwdruk gaan vormen voor het rituele repertoire na rampen. Internationaal zijn er vergelijkbare patronen te zien, maar er is ook variatie tussen landen en er zijn verschillende duidingen en interpretaties van de betekenis van rituelen na rampen.

Ook bij rituelen na rampen kan dus gesproken worden van een ‘gevestigd repertoire’, met varianten al naar gelang de context. Zo speelden knuffels de hoofdrol in de collectieve rouw om de MH17 (waarbij ook veel kinderen omkwamen), maar waren de gedenkplekken voor André Hazes gevuld met blikjes bier en bepaalden na de Marathon Bombings sportschoenen het aanzicht van het tijdelijke monument. Tegelijkertijd is er ook ruimte voor creativiteit,

eigenheid en uiteenlopende emoties. Niemand kijkt de ander erop aan als diegene geen knuffel neerlegt maar een speelgoedauto. Berichten van verdriet, woede, verontwaardiging, ongeloof en troost hebben naast elkaar een plek. Groepen ontwikkelen soms eigen rituelen bij 'spontane' monumenten: mensen dragen gedichten voor, houden een wake of zingen een bepaald lied. Deze rituelen vormen een collectief ritueel dat bestaat uit individuele rituelen, veelal verbonden door plaats. Individuen maken zo zelf het 'verhaal' in hun zelfgekozen verbinding tussen plaats, handeling, tijd, voorwerpen, woorden en groepen.

Vooraf dat creatieve aspect maakt deze herdenkingen anders dan de Dodenherdenking op 4 mei, waarbij veel vastligt. Denk aan de kranslegging en het defilé, waarbij actoren handelen volgens een vast aantal stappen, elkaar opvolgen volgens een vooraf bepaalde orde. Ze vertegenwoordigen een bepaalde groep, op een vaste plek en op een vaste tijd. Dit bepaalt ook hoe het publiek zich gedraagt. Maar bij rituelen van rampen die van onderaf zijn georganiseerd wordt door elk individu een nieuw of aangepast 'verhaal' geconstrueerd en toegevoegd aan de rest.

GEZAMENLIJK VERHAAL

De 'tijdelijke monumenten' van bloemen voeden een gevoel van solidariteit en verbondenheid, ook via de media. De plek brengt mensen bij elkaar en de verschillende betekenissen, verhalen en emoties die er tot uitdrukking worden gebracht ontcrachten elkaar niet, maar vullen elkaar aan. Dat wordt versterkt door het feit dat beelden van de rituelen in de media worden verspreid en geduid. Individuen handelen ook vanuit hun sociale identiteit. Als er op voorhand geen enkele vorm van verbondenheid is blijven rituele handelingen uit. Bij rituelen die niet meteen na een ramp ontstaan, maar die wat meer tijd kosten om op te zetten en die een bepaalde mate van formalisering kennen, is de politieke en sociale context meer van belang. Denk hierbij aan een – al dan niet nationale – herdenkingsbijeenkomst, stille tocht, kerkdienst, publieke uitvaart of aan officiële bezoeken aan de rampplek. Deze rituelen komen meestal later dan de 'rituelen van onderaf' vanwege hun voorbereidingstijd. De timing heeft vaak een zekere symboliek: een herdenkingsceremonie wordt door de samenleving ervaren als een 'overgangsmoment' of afsluiting van de periode van collectieve rouw. De rituelen zelf vinden dus vaak nog plaats in de periode dat ook de rituelen van onderaf nog uitgevoerd worden, meestal in

de periode van enkele dagen tot enkele weken na de gebeurtenis. Regie speelt hier al een belangrijker rol: bij deze rituelen is al preciezer bepaald wie handelend mogen optreden en wie de verschillende groepen representeren. De plekken zijn duidelijker omlind, minder publiek toegankelijk en de tijd is begrensd en specifiek. Er wordt meer en meer een gezamenlijk verhaal gevormd. Bij de eerste herdenkingsceremonie wordt een rituele vorm geconstrueerd. In een volgende fase wordt er gekeken naar de langere termijn: jaardagen, een vast ritueel bij een monument. Dat dit niet eenvoudig gaat, laten de discussies over monumenten en het herdenken op langere termijn zien. In deze volgende fase gaat een veelheid aan partijen met verschillende belangen en visies op zoek naar een plek of handeling die iedereen aanspreekt. In feite wordt de overgang gemaakt van 'rouwen' en emotie naar 'herinneren' en duiding. Dan beginnen rituelen rond de ramp al meer te lijken op de rituelen rond 4 mei. Waarden, identiteit, politiek en religie komen daarin meer aan de oppervlakte.

WAARDEN EN IDENTITEIT

Waar hoogwaardigheidsbekleders zitten en wat hun rol is na een ramp, is veelzeggend voor het politieke kader waarin zo'n ritueel is gegoten. In Nederlandse bijeenkomsten sluiten burgemeesters, regeringsleiders, ministers en leden van het Koninklijk Huis zich aan bij het 'volk'. Ze zitten tussen de mensen en delen in de emotie. De aanwezigheid van het Koninklijk Huis en politieke leiders draagt bij aan een gevoel van erkenning en verbinding. Zeker bij aanslagen, die worden ervaren als geweld tegen de natie, wordt sterk naar hen gekeken. De burgemeester neemt dan meer de rol van 'burgervader' (m/v) op zich en minder nadrukkelijk die van politiek leider. Daarin verschillen herdenkingsbijeenkomsten na rampen van de Nationale Herdenking op 4 mei. Die volgt een vaste volgorde. Traditionele symbolen van de natie hebben een centrale plek, het staatshoofd, regering en militairen hebben een actieve representatieve rol. Ten opzichte van herdenkingen in andere landen verschilt de Nationale Herdenking in Nederland in die zin dat er een prominente rol is weggelegd voor de directe betrokkenen en nabestaanden en slachtofferorganisaties. Er is aandacht voor de individualiteit van de slachtoffers, wat zich bijvoorbeeld uit in het belang dat gehecht wordt aan het lezen van de namen, aan het tonen van foto's en aan het vertellen van herinneringen aan de nabestaanden. Die lijn is als het ware verder doorgetrokken in de rampherdenkingen. In andere landen volgen de rampherdenkingen meer de protocollen en volgordes waarmee men bekend is. Een uiting van die aandacht voor het individu is ook

redelijk recent nog terug te zien, bij de herdenking van de ramp van vlucht MH17. De rituele ontvangst van de stoffelijke resten van de slachtoffers van de MH17 is een voorbeeld van wat het naar Nederlandse overtuiging betekent een beschaafd land te zijn. Daarbij is de overtuiging: wij gaan niet onverschillig om met mensenlevens, wij brengen respect op voor de lichamen van de doden en hun bezittingen. Wij kennen ze allen eenzelfde waardigheid toe – wat werd uitgedrukt in de veertig identieke zwarte auto's waarin de lichamen van slachtoffers werden vervoerd – en wij doen ons uiterste best om ze een naam en een gezicht te geven. In de Nationale Herdenking zie je die individualiteit ook tot uitdrukking komen bij de kransleggingen voor verschillende groepen oorlogsslachtoffers.

MEDIA PROFESSIONALS

Wat in de onderzochte landen min of meer hetzelfde werkt, is de rol van de journalistiek. Journalistieke teksten en camerabeelden zijn in belangrijke mate bepalend voor de manier waarop rituelen zoals de 'bloemenzeeën' gestalte krijgen, herhaald en geduid worden. In hun informatie over het ritueel geven ze in feite een beeld van hoe herdacht moet worden en waar het gebeurt, zodat mensen het voorbeeld kunnen volgen. 'Media professionals' zijn actoren in de formalisering en institutionalisering van het ritueel. Zij dragen met hun uitzendingen bij aan een brede betrokkenheid bij het ritueel en het versterken van inclusiviteit, wanneer ze herdenkingsceremonies live uitzenden en mensen die op een andere locatie samen kunnen volgen, bijvoorbeeld thuis op hun eigen televisie. Ook daar kan de beleving van betrokkenheid en emotie bij het ritueel heel sterk zijn.

FUNCTIE VAN EEN RITUEEL NA EEN RAMP

Rituelen na rampen hebben meerdere functies. Zij kunnen een manier zijn om met de emoties en onzekerheid die de situatie veroorzaakt heeft om te gaan. Het ritueel stelt mensen in staat om uitdrukking te geven aan schok, boosheid, ongeloof, rouw en andere emoties die zij ervaren sinds de ramp. Het ritueel handelen is een psychologisch en sociaal proces; het is een manier om betekenissen toe te kennen en herinnering vorm te geven. Rituelen kunnen een verbindende kracht hebben, het gevoel geven dat men hoort bij een gemeenschap die onder vuur ligt. Daarnaast kan het ritueel een bezwerende functie hebben: in reactie op het besef van kwetsbaarheid en het gevoel van

machteloosheid dat door de gebeurtenis is ontstaan, gaan mensen ritueel handelen om toch een vorm van grip of controle te ervaren, houvast te vinden en betekenis te kunnen geven. Er is ook kritiek op deze vorm van handelen: de onmacht wordt daardoor niet echt bezworen, maar hoogstens verbloemd, waardoor echte analyse en verantwoordelijkheid niet ter sprake hoeven te komen. In dit verband wordt het fenomeen van de stille tocht bekritiseerd als “de gemakzuchtigste weg naar gemoedsrust”. Wat daar tegenin gebracht kan worden is dat tegenwoordig het herdenken van de slachtoffers centraal staat. De stilte drukt juist nabijheid en respect uit. De tochten, knuffels en bloemen als uiting van rouw worden door sommigen ook gezien als een symptoom van een versnipperde maatschappij en een consumptiecultuur, verweesd omdat de bindende krachten van familie, kerk en natie zijn afgebrokkeld. De emotionele ‘kitsch’ leidt alleen maar af van werkelijke politieke betrokkenheid of verandering, zo luidt de kritische redenering.

Wat brengen rituelen teweeg? Een wezenlijke, maar moeilijk te beantwoorden vraag. Dragen rituelen na een rampen daadwerkelijk bij aan verwerking of aan het omgaan met het verlies? Er is geen overeenstemming over de vraag of rituelen een therapeutisch effect kunnen hebben (zoals een betere verwerking en een betere gezondheid): hoewel we kunnen veronderstellen dat de rituelen een zinvolle bijdrage leveren aan het verwerken van leed en verlies, mogen we ze niet zien als therapie of als een speciale interventie.

PARELLELEN MET OORLOGSHERDENKING

Na deze rituelen in kaart te hebben gebracht, kunnen we vragen of er parallellen zijn te ontwaren tussen deze rituelen en de herdenkingsrituelen van de Tweede Wereldoorlog en oorlogssituaties en vredesmissies nadien. Die zijn er zeker, zoals:

RITUELEN VAN ONDERAF

Direct na de oorlog begon het herdenken ook met ‘rituelen van onderaf’. Zo waren er direct na de bevrijding op 5 mei 1945 spontane huldes op betekenisvolle plekken zoals fusilladeplaatsen, waar een kleine bloemenzee ontstond. Op die plekken werd ook gedefileerd in stilte. Deze korte handelingen tonen veel gelijkenissen met de spontane huldes na rampen wanneer we kijken naar de uitvoering. De handeling was voorgegeven, het brengen van bloemen was een bekend ritueel om doden te herdenken, maar de

vervolghandeling was zeker niet voorgeschreven. Iemand besloot als eerste bloemen te leggen en dat voorbeeld werd door duizenden gevolgd. Later werden mensen ook daartoe opgeroepen in de kranten.

FORMALISERING

Net als bij rituelen na rampen werden deze spontane huldes na verloop van tijd meer geformaliseerd en geïnstitutionaliseerd, zoals het ontstaan van het ritueel van de stille tochten op 4 mei 's avonds. Het was verzetsstrijder Jan Drop die met zijn 'voorschriften', zoals klokgelui en het spelen van het Wilhelmus, aan alle burgemeesters de blauwdruk maakte voor nationale dodenherdenkingen door het hele land. Ondanks deze gevestigde vorm was er in die eerste naoorlogse jaren in zekere zin ook sprake van een vorm van beleving die heden ten dage ook voor rituelen na rampen geldt: iedere aanwezige bij een 4 mei-herdenking droeg een eigen verhaal met zich mee. Al dat individuele verdriet mondde uit in collectieve rouw, meestal gevat in een christelijk 'frame' zoals gebruikelijk voor die tijd. Een weerklink daarvan zie je nog steeds bij de Nationale Herdenking op 4 mei, ondanks dat Nederland tegenwoordig grotendeels gesecculariseerd is. Nog steeds vindt voorafgaand aan de herdenking op de Dam een bijeenkomst plaats in een kerk (de Nieuwe Kerk) en tijdens die bijeenkomst wordt het 'Onze Vader' uitgesproken. Dit is een verschil met de rituelen na rampen van vandaag de dag. In de herdenkingen van rampen in Nederland zijn expliciet christelijke rituelen nagenoeg afwezig. Hooguit wordt in de muziekeuze een verwijzing naar religie gemaakt.

ROL VAN DE MEDIA

De invloed van de media op het herdenkingsritueel rond de Tweede Wereldoorlog is herkenbaar en er is een nauwe samenwerking tussen het Nationaal Comité 4 en 5 mei en de NOS. Zij maken van de herdenking voor de tv-kijker ook een echte rituele ervaring, wetende dat de meeste mensen de herdenking via de tv volgen. Ook speelt de culturele en politieke context in beide rituele repertoires een belangrijke rol. Net als bij herdenken na rampen, speelt bij herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog de laatste jaren de individualiteit van de slachtoffers een grote rol. Dat uit zich bijvoorbeeld in het vijfjaarlijkse voorlezen van de namen van alle Holocaustslachtoffers in Westerbork, een traditie die in 2005 begonnen is. Op 4 mei wordt op de Dam sinds een aantal jaren meer aandacht gegeven aan individuele ervaringen door ooggetuigen en hun kinderen en kleinkinderen erover te laten vertellen.

Deelnemers aan de stille tocht ter herdenking van de drie slachtoffers van de schietpartij in een tram in Utrecht, 22 maart 2019.

Colonne van rouwauto's met slachtoffers van de MH17-ramp op de Nederlandse snelweg, 24 juli 2014.

DYNAMIEK

Ook zijn er overeenkomsten in de dynamiek van consensus én strijd rondom herdenken. In deze studie zagen we dat in de fasen van formalisering en institutionalisering van rituelen na rampen ook meer discussies ontstaan, omdat een gedeeld verhaal en andere politieke belangen dan een grotere rol gaan spelen.

VERSCHILLEN MET OORLOGSHERDENKING

Verschillen tussen herdenken van rampen en het herdenken van de Tweede Wereldoorlog en oorlogssituaties en vredesmissies nadien zijn er ook. Bij de oorlogsherdenking ligt de volgorde van handelingen grotendeels vast. Mensen weten wat ze kunnen verwachten en hoe ze zich moeten gedragen. Op 4 mei worden vaker traditionele nationale symbolen – bijvoorbeeld het volkslied – gebruikt en hebben politieke leiders nadrukkelijker een representatieve rol. Het opvallendste verschil is waarschijnlijk de rol van emotie. Hoewel oorlogsherdenkingen grote impact kunnen hebben op betrokkenen, is de emotionele betrokkenheid van andere aard dan bij herdenkingen na rampen. Publieke rouw, overweldigd zijn door het verlies, groot verdriet om de slachtoffers: deze emoties zijn bij Tweede Wereldoorlog-herdenkingen niet meer in dezelfde mate aanwezig als bij herdenkingen na rampen. Het credo is eerder ‘dit nooit meer’ of ‘verbondenheid in herinnering’, maar emoties van rouw en verdriet zijn niet leidend.

CONCLUSIES

1 Verschillende fasen in het herdenken kennen hun eigen rituelen

Herdenken begint met rituelen ‘van onderaf’, kort na de ramp in de publieke ruimte; daarna volgen al snel rituelen die planning en organisatie vereisen en meer geformaliseerd zijn. Ten slotte ontwikkelen zich rituelen die op langere termijn de ramp blijven markeren in tijd (jaardagen), plaats (monumenten) en zo in het collectieve geheugen. Diezelfde fasen, maar dan meer uitgesmeerd over de tijd, zagen we ook terug in de ontwikkeling van de huidige rituelen om de Tweede Wereldoorlog te herdenken. De herdenking op 4 mei laat zien hoe rituelen die qua uitvoering hetzelfde blijven door de tijd heen meer uitleg behoeven. Dit komt doordat de maatschappelijke context verandert en er nieuwe generaties bij komen die de geschiedenis op een andere manier beleven. Waar het vroeger veel minder nodig was

om de rituelen te duiden, men wist van elkaar wat bedoeld en gevoeld werd, zien we dat er tegenwoordig letterlijk meer 'beeld en geluid' nodig is om hetzelfde effect te bereiken. Institutionalisering is geen 'eindpunt'. Ook een geïstitutionaliseerd ritueel kan 'van onderaf' opnieuw bevestigd, uitgedaagd en aangepast worden. De herdenking op 4 mei roept elk jaar wel weer discussie op en er ontstaan geregeld initiatieven voor een ander ritueel. Als de achterliggende behoefte of waarde voldoende gedeeld wordt, ontwikkelt het zich in de loop van de tijd ook tot onderdeel van een officieel herdenkingsritueel. Tijdens lokale herdenkingen worden bijvoorbeeld steeds vaker namen opgenoemd van lokale gevallen.

2 Wat maakt dat een ritueel aanspreekt?

De rituelen na rampen hebben een aantal kwaliteiten en functies die aansluiten bij verschillende hedendaagse behoeften en opvattingen. Er wordt een verbinding tot stand gebracht en er is veel ruimte voor persoonlijke inbreng, emotie en interpretatie. De symboliek is basaal en begrijpelijk. De rituelen zijn fysiek en zintuiglijk, maar wel eenvoudig uit te voeren, zoals het kopen en neerleggen van bloemen. Eventueel valt ook dat aspect van lichamelijke aanwezigheid te omzeilen, door de herdenking uit te zenden op radio of televisie, door een online condoleanceregister te openen of een digitaal kaarsje aan te steken. De rituelen zijn kortstondig en veelal eenmalig: na een volgende ramp kan zich iets vergelijkbaars herhalen, maar het actief meedoen die ene keer verplicht niet tot betrokkenheid bij de volgende keer. De actuele emoties zijn leidend. Een actueel ritueel hoeft dus op zich niet origineel, flitsend en technisch hoogstaand te zijn, als het maar de mogelijkheid biedt om een persoonlijke verbinding aan te gaan, emotie te uiten en een gevoel van verbondenheid te ervaren. Sterker, juist het 'voorgegeven' (niet-originele) karakter van een ritueel maakt het krachtig en geeft rust. Onderzoek dat in het kader van het Rituelenonderzoek is uitgevoerd onder jongeren laat dat ook zien: jongeren hechten waarde aan de traditionele vormen. Ze zoeken alleen ruimte om het nog meer tot iets van zichzelf te maken, om persoonlijke verbindingen aan te gaan. Deze uitkomst kan als concreet vervolg hebben dat er ruimte wordt gecreëerd voor experimenten met persoonlijke nieuwe vormen van herdenken, maar naast de bestaande rituelen.

3 Hoe blijft een ritueel betekenisvol?

In feite vormen rituelen om te herdenken de schakel tussen het verleden en de manier waarop dat vandaag de dag beleefd wordt. Dat stelt eisen aan de uitvoering, context en uitwerking. Het vraagt in de uitvoering bijvoorbeeld om herhaling: niet alleen dat er met regelmaat herdacht wordt, maar ook dat dan herdacht wordt met ‘vaste’ rituelen die steeds terugkeren in deze specifieke context. Vervolgens is van belang dat het herdenken zo onderdeel wordt van ‘wie we vinden dat we zijn’ (context). Wat betreft de uitwerking vraagt het bijvoorbeeld dat de direct betrokkenen zich erkend en herkend (blijven) voelen in hun verlies en dat zij ervaren dat het herdenken van de slachtoffers met toewijding gebeurt. Bijvoorbeeld door het noemen van de namen.

Voor een blijvende betekenisgeving is vervolgens het evenwicht tussen uitvoering, context en uitwerking cruciaal. Een voorbeeld van een verandering in de context is dat een bepaalde uitvoering niet meer als passend ervaren wordt, of een andere uitwerking heeft. Een handeling en objecten die in de ene context werken, doen dat niet per definitie ook elders. Wel kan gebruik gemaakt worden van juist die rituele kwaliteiten, die na rampen gebruikt worden, om een vorm te maken die aansluit bij de context van de Tweede Wereldoorlog en de gewenste uitwerking.

Op het gebied van de uitwerking van rituelen, werd echter ook duidelijk dat die ‘soepele toe-eigening’ gehinderd wordt door complexe zaken zoals nuances in goed/kwaad of slachtoffer/dader, ‘offers’ die gevraagd worden of eigen verantwoordelijkheid voor de oorzaak: bijvoorbeeld tolerantie van wapens, pesten, nalatigheid.

In het ritueel na rampen zien we ook dat ‘protest’ en ‘maatschappelijk debat’ tegenwoordig liever niet een concrete rol krijgen in het ritueel zelf. Zelfs stille tochten, die, zeker in de context van zinloos geweld, voorheen nog wel als protest ervaren werden, hebben tegenwoordig vooral het karakter van herinnering aan en respect voor de slachtoffers. De stille tocht is vooral in Nederland een geliefd ritueel. Het was al vanaf het eerste jaar na de oorlog onderdeel van het herdenkingsrepertoire. Bekende tochten zoals die over de Waalsdorpervlakte, naar de Dam of die naar de Erebegraafplaats in Bloemendaal zijn nog steeds heel populair. Opvallend is dat de stille tocht op 4 mei op veel andere plekken ingekort of verdwenen is, mogelijk omdat

deelnemers (nabestaanden, veteranen) te oud werden. Een aanbeveling is om aandacht te besteden aan de stille tocht bij het zoeken naar een toekomstbestendig Tweede Wereldoorlog-herdenkingsritueel, zeker gezien de behoefte aan rituelen en de al bestaande verbinding tussen stille tochten en de herdenkingscontext. Een eerste stap zou kunnen zijn om in kaart te brengen waar die nog gelopen wordt en te verkennen welke mogelijkheden er zijn om de bredere bevolking op deze manier nauwer bij de herdenking te betrekken. Wellicht dat vernieuwde aandacht tot herwaardering of zelfs herintroductie van dit ritueel kan leiden.

Ten slotte is het goed om na te gaan waarom we herdenken. De meest voorkomende motieven om te blijven herdenken, enerzijds het eren van de slachtoffers en anderzijds gemeenschappelijke verwerking van het gebeurde, gaan verder dan enkel de emotie die mensen voelen net na de ramp of oorlog. De emotie is uiteindelijk geen basis voor een blijvende verbondenheid in herinnering. Toch laat het ook zien dat in de huidige tijdgeest de emotie en de ervaring wel van belang zijn om de herinnering levend te houden. Persoonlijke verhalen kunnen daarbij helpen, zeker ook voor hen die niet meer uit de eerste hand hebben gehoord hoe het was om te leven in een bezet Nederland en onder nationaal socialistisch bewind. De herinnering blijft niet zonder de emotie en de emotie is leeg zonder de herinnering.

Het psychologisch effect van herdenken

Helpt herdenken bij het verwerken van schokkende ervaringen?

SAMENVATTING VAN RAPPORT

📖 Herdenken, emoties en verwerking | B. Mitima-Verloop, T. Mooren en P. Boelen, 2019.

Er is niet veel bekend over wat herdenken met mensen doet vanuit psychologisch perspectief. Deze studie richt zich op de vraag hoe mensen met verschillende achtergronden, leeftijden en oorlogservaringen emotioneel gezien omgaan met herdenken. Mensen gaan als ze herdenken in gedachten terug naar nare gebeurtenissen in het verleden en staan vrijwillig stil bij emoties als verdriet, met de intentie om de herinnering aan een persoon of gebeurtenis levend te houden. Welke kracht ontlene mensen hieraan? Helpt herdenken bij het verwerken van schokkende en nare ervaringen of kan het ook een negatief effect hebben op diegenen die zelf oorlog hebben meegemaakt?

Bij de start van hun studie hebben de onderzoekers de bestaande internationale wetenschappelijke literatuur uitgebreid bestudeerd. De literatuur laat een gevarieerd beeld zien van de mogelijke impact van herdenken. Herdenken kan oorlogsgelateerde klachten (zoals posttraumatische stress) versterken, met name bij degenen die voorafgaand aan de herdenking al stressklachten of andere psychische problemen hebben. Slechts drie artikelen in het literatuuronderzoek beschrijven een mogelijke daling van sommige klachten door herdenken. Daarnaast nemen gevoelens van rouw vaak toe. Ten slotte wordt herdenken geassocieerd met gevoelens van verdriet, boosheid, bitterheid en zelfs wrok, maar ook met positieve gevoelens zoals empathie en solidariteit.

Hoe iemand reageert op een herdenking hangt veelal af van deze drie factoren:

INDIVIDUELE KENMERKEN Ervaringen in het verleden; hoe gaat iemand om met oorlogsgebeurtenissen, heeft men oorlogsgerelateerde psychische klachten?

CONTEXT In welke politieke en culturele context vindt de herdenking plaats? Is deze context passend voor degene die herdenkt? De politieke doelen die een overheid soms voor ogen heeft, zoals het tonen van de gevolgen van oorlog om herhaling te voorkomen, komen bijvoorbeeld niet altijd overeen met het doel van nabestaanden, om te rouwen om hun geliefden.

BELEVING NAAR AANLEIDING VAN HET HERDENKEN Hoe wordt de herdenking persoonlijk beleefd? Komen persoonlijke herinneringen aan oorlog en verlies naar boven, ervaart iemand ruimte om emoties te kunnen uiten en betekenis te geven aan ervaringen, krijgt iemand erkenning en steun? Een herdenking kan ook het gebrek aan erkenning of steun onderstrepen, waardoor emoties en stressreacties juist vergroot worden. Ook kan het leiden tot een vorm van negatieve betekenisgeving, zoals wanneer mensen zichzelf een slachtofferrol toekennen.

REACTIES OP BEELDEN VAN DE DODENHERDENKING

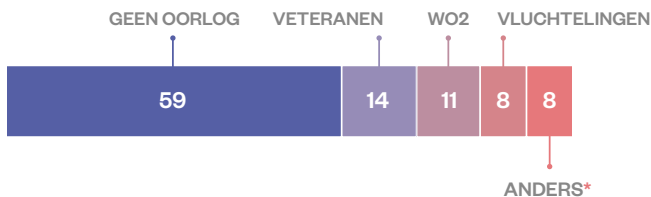
Met deze factoren in het achterhoofd werd een onderzoek opgezet. Hieraan namen 323 mensen deel, 131 mannen en 192 vrouwen. De leeftijden variëren tussen de 18 en 95 jaar. Een aantal van hen heeft ervaringen met oorlog, bijvoorbeeld met de Tweede Wereldoorlog, of met meer recente oorlogen als vluchteling of als uitgezonden militair. Aan deelnemers werd allereerst een korte vragenlijst voorgelegd, waarin zij onder andere invulden hoe zij zich op dat moment voelden. Vervolgens kregen zij een filmfragment van vijftien minuten te zien van de Nationale Herdenking uit 2018. Tot slot vulden deelnemers nogmaals een vragenlijst in, waarin zij (op een schaal van 0 tot 500) onder andere opnieuw hun emoties benoemden.

Hoewel op een andere dag en in een andere setting getoond, zijn de beelden die de mensen in dit onderzoek zien vergelijkbaar met de kijkbeleving van de meeste mensen tijdens de Dodenherdenking: een groot deel van de Nederlandse bevolking volgt de gebeurtenissen op 4 mei namelijk op televisie of online. Om te weten of de reacties in dit onderzoek ook echt overeenkomen

met de reacties van mensen op 4 mei, is een vergelijkend onderzoek uitgevoerd op 4 mei 2019. Hier namen 48 mensen aan deel die de herdenking op televisie of online volgden. Uit de vergelijking tussen de reacties uit beide onderzoeken komen minimale verschillen. De uitkomsten van het eerstgenoemde onderzoek zijn dus goed te vergelijken met de reactie van mensen tijdens en vlak na de Dodenherdenking.

FIGUUR 5.1

Oorlogservaring deelnemers (in procenten)

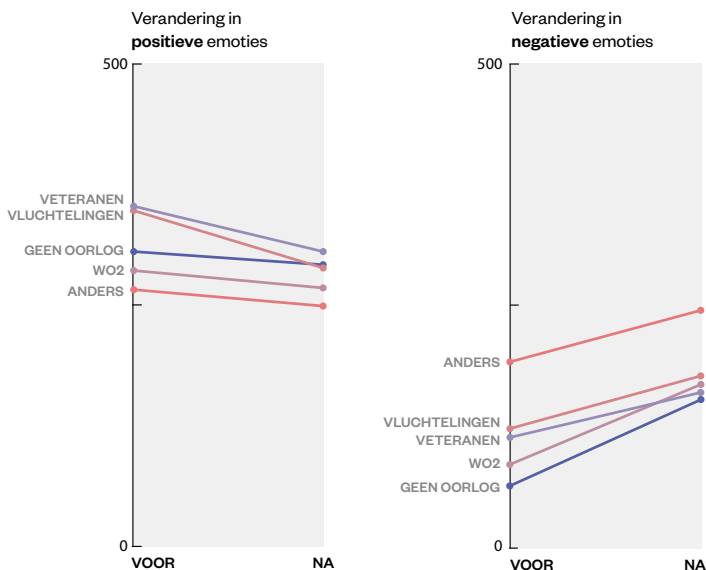

ANDERS*

* Deze groep bevat deelnemers die op een andere wijze oorlog hebben meegemaakt of klachten ondervinden van een oorlog die zij niet zelf hebben meegemaakt.

FIGUUR 5.2 EN 5.3

Verandering in emoties bij het zien van de herdenking, uitgesplitst per oorlogservaring

EMOTIES

Het valt op dat het kijken naar de Nationale Herdenking leidt tot directe, emotionele reacties bij alle deelnemers. Mensen voelen zich met name meer verdrietig, somber en boos na afloop van de herdenking. Ook voelen sommigen zich meer beschaamd en angstig. Positieve gevoelens nemen af door het kijken naar de herdenking, met name gevoelens van blijdschap en kalmte. Daar staat tegenover dat mensen zich gemiddeld genomen iets meer geïnspireerd en trots voelen na het herdenken. Leeftijd maakte in dit onderzoek geen verschil in het ervaren van positieve of negatieve emoties na het zien van de herdenking. Dit is een verrassende conclusie, want uit eerder onderzoek gebaseerd op de vraag hoe emotioneel geraakt men wordt door 4 mei, kwam naar voren dat jongeren minder sterk geraakt worden dan ouderen. Een mogelijke verklaring is dat in dit onderzoek de emoties onmiddellijk na het kijken naar de herdenking zijn gemeten. Het zou kunnen zijn dat ouderen gedurende een langere periode, en daarmee meer, emotioneel geraakt worden door de herdenking dan jongeren. Ook het hebben van een migratieachtergrond maakt geen verschil: personen met een migratieachtergrond, zowel met als zonder vluchtachtergrond, reageren niet meer of minder emotioneel op het kijken naar de Dodenherdenking dan Nederlanders zonder migratieachtergrond.

OORLOGSERVARINGEN

Oorlogsgetroffenen lijken echter wel over een 'emotionele bagage' te beschikken die ervoor zorgt dat zij al voor de herdenking meer negatieve emoties ervaren vergeleken met degenen die geen oorlog hebben meegemaakt. Ook na de herdenking tonen degenen die oorlog hebben meegemaakt meer negatieve emoties in vergelijking tot mensen zonder oorlogservaring. Ondanks de 'emotionele bagage' van oorlogsgetroffenen valt op dat de mate waarin persoonlijke herinneringen naar boven komen door het herdenken niet leidt tot een sterkere emotionele reactie. De herdenking emotioneert mensen dus, onafhankelijk van de vraag of zij aan persoonlijke gebeurtenissen en herinneringen denken. Binnen de groep mensen met oorlogservaring is er een deel dat kampt met psychische klachten naar aanleiding van oorlog. Hoe meer posttraumatische stress en rouw men voorafgaand aan de herdenking ervaart, hoe meer emotioneel geraakt men wordt door het herdenken.

Jongen bij de lokale herdenking in Beuningen, datum onbekend.

Een kranslegger met zijn kleindochter tijdens de Nationale Herdenking op de Dam, 4 mei 2018.

STEUN EN ERKENNING

Positieve en negatieve emoties lopen vaak door elkaar. Het ervaren van meer positieve emoties, zoals trots, kan samengaan met het ervaren van emoties als verdriet of boosheid. Mensen die zich gesteund en erkend voelen door de herdenking, en een positieve betekenis kunnen geven aan oorlogservaringen, hebben een hogere kans om positieve emoties te ervaren na het kijken naar de herdenking. Deze positieve ervaring wordt gedeeld door veel vluchtelingen. Ook al gaat de Dodenherdenking niet direct over 'hun' oorlog, vluchtelingen die oorlog hebben meegemaakt in hun land van herkomst ervaren de meeste steun en verbondenheid naar aanleiding van het kijken naar de Nationale Herdenking in vergelijking tot alle andere groepen oorlogsgetroffenen en volgende generaties. Het betrekken van vluchtelingen bij herdenken dient wel uiterst voorzichtig te gebeuren, vanwege de eerder genoemde heftigheid van emoties voor mensen met oorlogsgelateerde klachten, waar ook vluchtelingen geregeld mee kampen.

KOPPELING MET DE LITERATUUR

Terugkijkend op de verschillende factoren die vanuit de literatuur cruciaal bleken in hoe men reageert op een herdenking, zijn de volgende dingen zichtbaar: individuele kenmerken, zoals oorlogsgelateerde psychische klachten, hebben ook bij de Dodenherdenking een invloed op de hevigheid van emoties die oorlogsgetroffenen ervaren. De culturele context speelt in dit onderzoek geen rol in de reacties op de herdenking: migranten uit een andere culturele context reageren emotioneel vergelijkbaar met Nederlanders zonder migratieachtergrond. De beleving van de herdenking blijkt daarentegen wel belangrijk. Vooral het ervaren van steun, erkenning en betekenisgeving zorgt voor meer positieve emoties. Het uiten van emoties hangt juist samen met een grotere toename van emoties als verdriet. De mate waarin persoonlijke herinneringen naar boven komen tijdens het herdenken heeft geen invloed op de emotionele reactie.

Rituelen van het vieren van vrijheid

Hoe wordt Bevrijdingsdag ervaren en welke rituelen staan op die dag centraal?

SAMENVATTING VAN RAPPORT

- ☞ *Vieren in Nederland. Rituelen op 5 mei* | S. de Regt, 2018.
- ☞ *Onderzoek Vrijheidsmaaltijden* | L. Hoenselaars, 2019.

INFORMATIE UIT RAPPORT

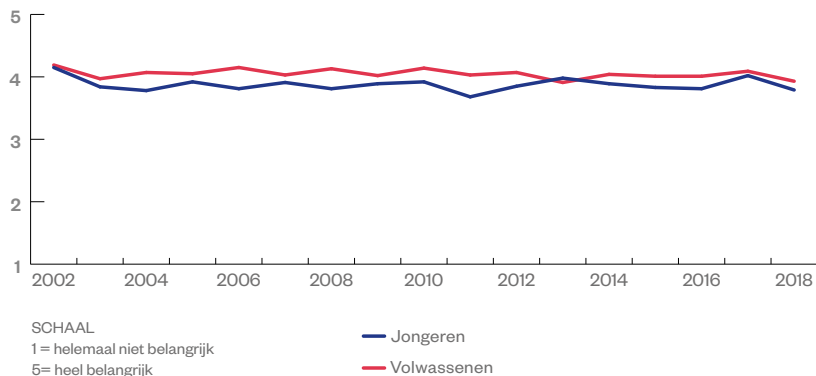
- ☞ *Jongeren, herdenken en vieren* | S. de Regt, 2018.
- ☞ *Hoe willen kinderen herdenken?* | B. Mitima-Verloop, T. Mooren en P. Boelen, 2019.

Na herdenken komt vieren. De beelden van helikopters met rondreizende Ambassadeurs van de Vrijheid onderweg naar de Bevrijdingsfestivals door het hele land zijn alom bekend. Evenals het beeld van het koningspaar dat te midden van genodigden op een vlonder voor theater Carré in hartje Amsterdam het Bevrijdingsconcert volgt, samen met vele mensen in bootjes op het water en toeschouwers langs de kant. Maar 5 mei heeft een minder ritueel karakter dan 4 mei: er worden zeer veel activiteiten uitgevoerd, maar die kunnen lang niet allemaal als ritueel worden aangemerkt. Zoals we in de inleiding bespraken, zijn rituelen vormen van symbolisch handelen, waarmee betekenissen toegekend of bevestigd kunnen worden. Het is moeilijk om precies te benoemen wanneer een handeling wel of juist niet een ritueel is; een kenmerk is juist dat ze voorgeschreven zijn, dus dat iedereen bij de uitvoering ervan ‘weet’ dat het een ritueel is. Voor 5 mei kunnen bepaalde aspecten als ritueel worden beschouwd, bijvoorbeeld het uithangen van de vlag, en mogelijk ook het ontsteken van het vrijheidsvuur. Maar bij veel onderdelen ligt dat ingewikkelder, zoals bij de Bevrijdingsfestivals, de 5 mei lezing, of de Ambassadeurs van de Vrijheid. Daar spreken we liever over ‘activiteiten’. Toch is het zinvol om ook die onderdelen van de dag te bestuderen in het kader van deze studie: daarmee krijgen we inzicht in de betekenis die het vieren van vrijheid voor Nederlanders heeft, en in de mogelijkheden om die betekenis te vergroten.

Uit het rapport *Jongeren, herdenken en vieren*, dat gebruik maakt van gegevens uit de Nationale Vrijheidsonderzoeken (NVO), komt naar voren dat de steun voor Bevrijdingsdag groot is in Nederland: gemiddeld genomen vinden Nederlanders het belangrijk dat 5 mei jaarlijks gevierd wordt. Het is een dag waarbij wordt stilgestaan bij de gedachte dat ‘vrijheid niet vanzelfsprekend is’, een dag waarop je solidair bent met mensen die nu niet in vrijheid leven en waarop je stilstaat bij grondrechten, mensenrechten en democratie. De meeste Nederlanders denken op 5 mei zowel aan het einde van de Tweede Wereldoorlog als aan vrijheid en onvrijheid in andere landen vandaag de dag. Al moet hierbij gesteld worden dat vooral geëngageerde Nederlanders het vieren van vrijheid belangrijk vinden. Zo zijn bijvoorbeeld interesse in politiek, vertrouwen in democratie, gevoelens van nationale verbondenheid en politieke participatie belangrijke voorspellers van deelname aan 5 mei.

FIGUUR 6.1

Steun voor 5 mei

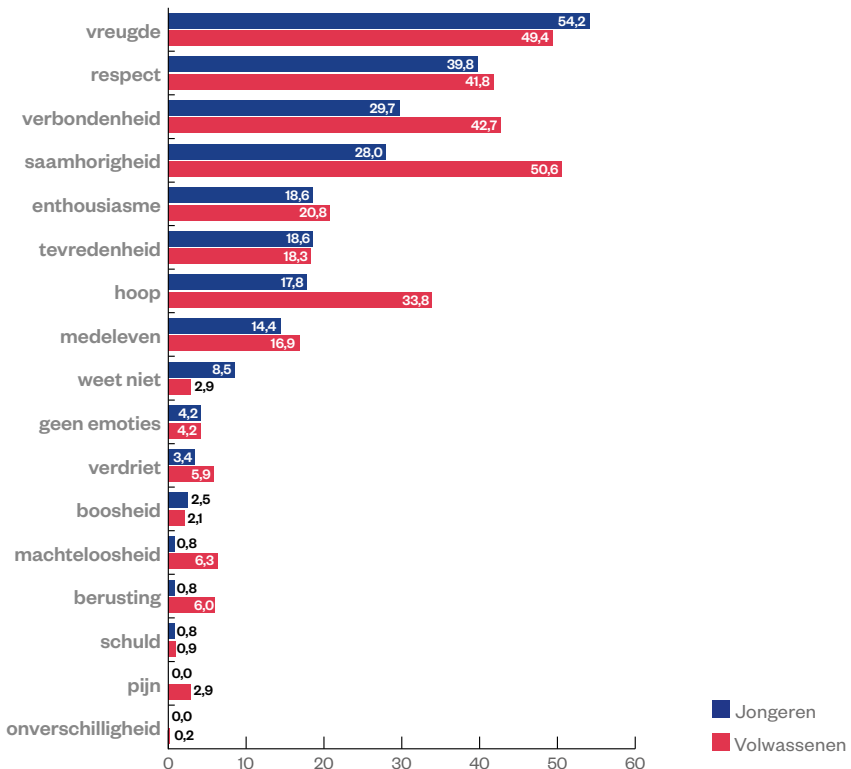

BRON: NVO 2002 – 2018

Het is wellicht gemakkelijker om emotioneel ‘geraakt’ te worden door de Dodenherdenking dan door Bevrijdingsdag, ook omdat 4 mei in het teken staat van herdenken en stilstaan bij de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en oorlogssituaties en vredesmissies nadien en oorlogen en conflicten na die tijd wereldwijd. 5 mei is wat abstracter, de emotionele binding ermee is wellicht minder groot dan met 4 mei. Ruim de helft van de Nederlanders (54%) geeft aan dat het onderwerp hen een beetje raakt en 14% zegt dat het onderwerp hen in sterke mate raakt. Ook is in kaart gebracht welke emoties de viering van de bevrijding op 5 mei oproept bij Nederlanders. De ondervraagden konden bij verschillende emoties aangeven of zij die wel of niet ervaren. Onderstaande figuur laat de uitkomst zien:

FIGUUR 6.2

Welke emoties roept de viering van de bevrijding op 5 mei bij u op? 5 mei is voor mij een dag van [...] (in procenten)

BRON: NVO 2014

Bevrijdingsfestival Overijssel in Park de Wezenlanden in Zwolle, 5 mei 2019.

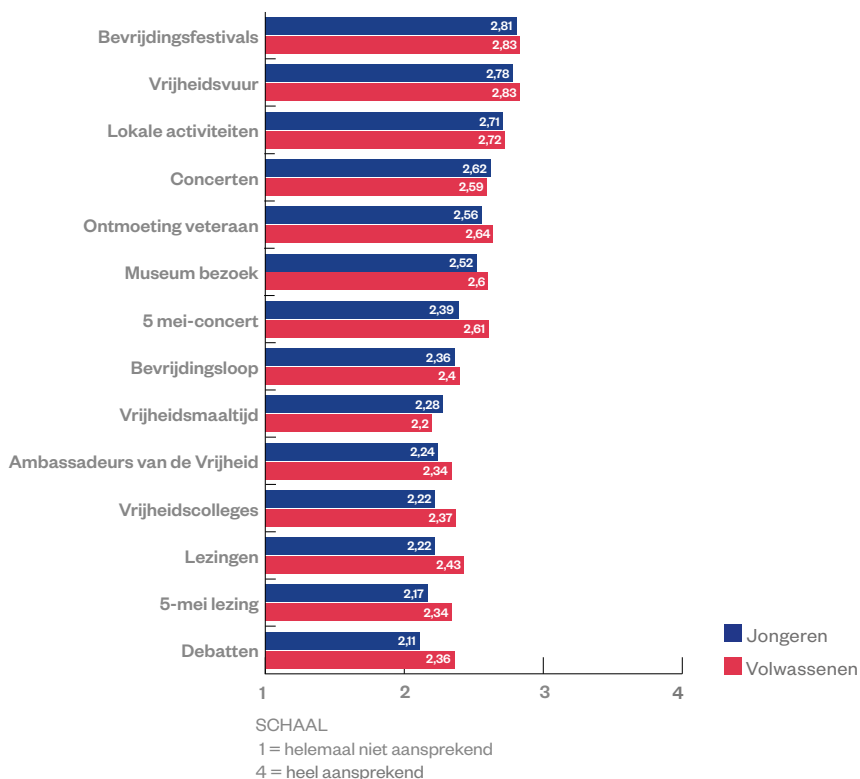

INVULLING VAN 5 MEI

5 mei is uitgegroeid tot een dag die bij veel Nederlanders vreugde, respect, saamhorigheid en verbondenheid oproept. Toch worden de activiteiten gemengd ontvangen. Opvallend is dat Nederlanders de activiteiten op 5 mei in het algemeen minder aansprekend vinden dan de activiteiten op 4 mei. Activiteiten als de Bevrijdingsfestivals, het ontsteken van het vrijheidsvuur, lokale activiteiten, of een ontmoeting met een veteraan worden aansprekend gevonden, maar andere evenementen worden hooguit neutraal ontvangen. Denk hierbij aan debatten, lezingen, een bevrijdingsloop, Vrijheidscolleges, de 5 mei-lezing, Vrijheidsmaaltijden en de activiteiten van de Ambassadeurs van de Vrijheid.

FIGUUR 6.3

De viering van de bevrijding op 5 mei bestaat uit verschillende onderdelen, wat vindt u van de volgende onderdelen?

BRON: NVO 2015 – 2018

Er zijn geen activiteiten die jongeren duidelijk aansprekender vinden dan volwassenen. De drie activiteiten die jongeren als het meest aansprekend ervaren zijn de Bevrijdingsfestivals, het vrijheidsvuur en de lokale activiteiten. De 5 mei-lezing en de debatten die georganiseerd worden spreken jongeren het minste aan. Zoals onderzoeker De Regt concludeert: “Er is wat betreft de vormgeving van 5 mei en meer specifiek de rituelen en activiteiten op 5 mei dus nog ruimte voor verbetering.”

Reden genoeg om de rituelen en activiteiten die er plaatsvinden op 5 mei eens nader te bekijken. Nederland is met zijn Bevrijdingsfestivals en 5 mei-concerten niet uniek. Nationale vieringen gecombineerd met dans of muziek zijn wereldwijd een populaire manier om veel mensen op de been te krijgen, *party patriotism* wordt dat beeldend genoemd. Interessant gegeven uit de wetenschappelijke literatuur is dat verwacht wordt dat ceremonies rondom herdenken in het algemeen méér impact hebben dan rituelen rondom vieren. Een reden die gegeven wordt is dat het gemakkelijker is om je in te leven in de emotie die opgeroepen wordt bij een herdenking, zoals bij de Nationale Herdenking op 4 mei, dan bij een 5 mei-viering. De reden hiervoor is dat de meeste mensen wel ervaring hebben met het verliezen van een naaste. Hierdoor kunnen zij zich (enigszins) inleven in hoe mensen zich bijvoorbeeld tijdens de Tweede Wereldoorlog gevoeld moeten hebben toen hun geliefden stierven. Er zijn echter veel minder mensen in Nederland die ervaring hebben met het leven in een bezet land. Het is daarom lastiger om je in te leven in de vreugde die men gevoeld moet hebben bij de bevrijding. Ook weten we uit psychologische studies dat negatieve gebeurtenissen in het algemeen meer impact hebben dan positieve gebeurtenissen. Op 4 mei ligt de participatie van Nederlanders hoger en deze dag wordt dan ook belangrijker gevonden dan 5 mei. Dit is relevante voorkennis om de vraag te kunnen beantwoorden hoe we de rituelen en activiteiten rondom 5 mei betekenisvol kunnen houden.

Interessante conclusies zijn dat er veel gebeurt rondom het vieren van vrijheid in Nederland, maar dat de uitwerking van deze afzonderlijke activiteiten voor verbetering vatbaar is. Nieuwe inhoudelijke activiteiten op en in aanloop naar 5 mei worden goed ontvangen. De activiteiten die zijn onderzocht, zoals spellen, gesprekken, en een interactieve theatervoorstelling, worden allemaal minimaal voldoende en vaak zelfs heel goed beoordeeld. Dit sluit aan bij een uitkomst uit de eerdere deelstudie over jongeren. In het rapport *Hoe willen kinderen herdenken* komt ook 5 mei aan de orde. Door jongeren worden de

festivals het meest genoemd als associatie bij 5 mei, waarbij opvallend vaak kritiek geuit wordt. Jongeren blijken vaak de context te missen: ze zien de koppeling met de Tweede Wereldoorlog niet. Ook de uitvoering is niet altijd passend. Ze vinden dat de festivals niet echt met bevrijding te maken hebben: het draait om muziek en optredens en ze zien dronken mensen in de parken. Hoewel er veel inhoudelijke activiteiten worden georganiseerd op de festivals, dringen die blijkbaar niet goed door in het beeld dat jongeren hiervan hebben. Inhoudelijke activiteiten die wél worden gezien, worden door hen ook positief beoordeeld. Zo wordt positief gesproken over plaatselijke activiteiten die op 5 mei worden georganiseerd, zoals een optocht met tanks of het bevrijdingsdefilé.

Een specifieke activiteit (mogelijk: ritueel) die is bestudeerd is het '5 voor 5'-moment. Dit moment vindt elk jaar op elk festival om 5 minuten voor 5 uur plaats. Tijdens deze 5 minuten wordt gevierd dat we in vrijheid kunnen leven. Ook wordt aandacht besteed aan onvrijheid elders in de wereld. Dit gebeurt tegelijk op alle festivals, wat betekent dat ongeveer 1 miljoen Nederlanders dit vieren op hetzelfde moment. Je zou het kunnen zien als de feestelijke tegenhanger van de twee minuten stilte op 4 mei. De conclusie over dit ritueel is dat er wel draagvlak is voor het idee en de uitvoering van het '5 voor 5'-moment, maar dat de zichtbaarheid beter kan. De meeste bezoekers, ook degenen die wel om 17.00 uur op een Bevrijdingsfestival aanwezig waren, geven aan het moment niet opgemerkt te hebben. Het onderdeel '5 voor 5' zou explicieter aangegeven moeten worden op het programma, inclusief een uitleg over de betekenis van dit moment. Een ander idee is om een jaarlijks terugkerend lied aan dit initiatief te koppelen dat de herkenbaarheid kan vergroten.

Ook de zichtbaarheid van de Ambassadeurs van de Vrijheid, een ander onderdeel van 5 mei, kan beter: zo weten slechts 6 op de 10 bezoekers van de festivals dat daar Ambassadeurs van de Vrijheid optreden. Ook maakt op dit moment bijvoorbeeld het vervoer met de helikopter niet heel veel indruk. De meeste bezoekers geven ook aan dat ze het niet per se interessanter vinden om te horen hoe bekende Nederlanders denken over vrijheid dan hoe onbekende Nederlanders daarover denken. Daarentegen worden bekende rituelen, zoals het uithangen van de vlag, gewaardeerd. Dit doen veel Nederlanders dan ook zelf thuis. Dit is ook een heel duidelijk ritueel: de vlag staat voor vrijheid. De Bevrijdingsfestivals en het Bevrijdingsvuur kunnen ook op waardering

rekenen. Jongeren suggereren vaak dat beeldmateriaal gebruikt zou kunnen worden om mensen na te laten denken over vrijheid, bijvoorbeeld het tonen van foto's, filmpjes en posters. Er is kennelijk behoefte om 'gevoed' te worden met beelden, misschien ook om je beter te kunnen voorstellen wat vrijheid en onvrijheid betekent.

Er is ook gepeild naar de rol van de koning op Bevrijdingsdag. Op basis van het NVO is bekend dat Nederlanders het heel belangrijk vinden dat de koninklijke familie aanwezig is bij de Nationale Herdenking. Minder waarde werd gehecht aan de aanwezigheid van de koninklijke familie bij de Nationale Viering van de Bevrijding. De meeste respondenten zijn niet zeer uitgesproken voorstander van een hele grote rol voor de koning op Bevrijdingsdag. Oudere Nederlanders vinden het significant belangrijker dan jongere Nederlanders dat de koning een rol speelt op Bevrijdingsdag. Er is geen unanieme steun voor een nieuw Bevrijdingsdagritueel waarin de koning een actievere (inhoudelijke) rol zou spelen, bijvoorbeeld door het houden van een Vrijheidstoespraak.

DE VRIJHEIDSMAALTijd NADER BEKEKEN

De Vrijheidsmaaltijd is een vorm van ritualisering. Deze nieuwe handeling wordt nog niet algemeen als ritueel beschouwd, maar kan wel zo geïnterpreteerd worden door de opkomende bekendheid en populariteit van het relatief nieuwe concept. De Vrijheidsmaaltijd biedt de gelegenheid aan mensen die elkaar nog niet kennen om naast elkaar te zitten, samen te eten en elkaar te leren kennen. Ze kunnen de onderlinge banden tussen groepen in de samenleving versterken, juist daar waar die banden nog niet zo sterk zijn. Vrijheidsmaaltijden kunnen ook een belangrijke rol spelen in het versterken van zowel historisch als maatschappelijk bewustzijn. De kern van de Vrijheidsmaaltijd is een ongewone of bijzondere ontmoeting aan de eettafel waarbij men over historische en/of maatschappelijke thema's rondom vrijheid en onvrijheid spreekt: thema's waar je niet dagelijks bij stilstaat en waar men bij uitstek op 5 mei aandacht aan kan geven. In 2012 is het Amsterdams 4 en 5 mei comité begonnen met het concept 'Vrijheidsmaaltijd', geïnspireerd door de Joodse traditie van de Pesachmaaltijd. Tijdens deze Pesachmaaltijd vraagt de jongste aan tafel: "Waarom zijn we hier eigenlijk?". Het in gesprek gaan met verschillende generaties, het delen van verhalen, het stilstaan bij het heden, het verleden en de betekenis van vrijheid, liggen ten grondslag aan de Vrijheidsmaaltijd.

Vrijheidsmaaltijd in de Tolhuistuin in Amsterdam, 5 mei 2019.

Vrijheidslunch in de Wildemanbuurt in Amsterdam, 5 mei 2019.

In het *Onderzoek Vrijheidsmaaltijden* wordt bestudeerd wat de basiselementen zijn van een Vrijheidsmaaltijd en welke handvatten organisatoren kunnen worden aangereikt om Vrijheidsmaaltijden in de toekomst vorm te geven. Op basis van theorieën over rituelen, interviews met organisatoren, enquêtes die door organisatoren en bezoekers van een pilot-Vrijheidsmaaltijd zijn ingevuld en een andere korte vragenlijst voor bezoekers van Vrijheidsmaaltijden, is een beeld verkregen van de elementen die de kern van een Vrijheidsmaaltijd vormen. De onderzochte Vrijheidsmaaltijden vonden plaats op 5 mei 2018. Eveneens is gebruik gemaakt van data uit het Nationaal Vrijheidsonderzoek, het Doelgroepenonderzoek, andere deelstudies van het Rituelenonderzoek en artikelen van experts op dit gebied.

UITKOMSTEN EN CONCLUSIES

De drie ‘basingrediënten’ voor elke Vrijheidsmaaltijd zijn *de opening, de maaltijd en bijzondere ontmoetingen en gesprekken*. In de invulling van elk van deze elementen kan gevarieerd worden. Men kan er bijvoorbeeld voor kiezen om een thema te verzinnen voor de maaltijd, de deelnemers zelf een maaltijd te laten bereiden, een strikt uitnodigingsbeleid te voeren, een vrij toegankelijk diner te organiseren, of programmering in de vorm van muziek, lezingen, *spoken word*-voordrachten of toespraken te verzorgen. Er worden op kleine schaal ook Vrijheidsontbijten en Vrijheidslunches georganiseerd, maar meestal vinden de Vrijheidsmaaltijden in de avond plaats. De Vrijheidsmaaltijd is een concept dat op oneindig veel manieren kan worden ingevuld rondom het vaste punt van de maaltijd.

VRIJHEID

Voor de meeste organisatoren van Vrijheidsmaaltijden die voor dit onderzoek geïnterviewd zijn speelde de Tweede Wereldoorlog nauwelijks een rol. Dat wil zeggen dat er in de programmering, de doelstellingen en sturing van de gesprekken geen specifieke aandacht werd geschonken aan de Tweede Wereldoorlog. Dit is in lijn met de trend die uit het Nationaal Vrijheidsonderzoek naar voren kwam, namelijk dat mensen op 5 mei vooral vrijheid in het algemeen viëren. De Vrijheidsmaaltijden worden door de organisatoren gezien als een aanvulling op het huidige aanbod van 5 mei-activiteiten, voor mensen die de behoefte hebben om deel te nemen aan een meer inhoudelijk programma dan de activiteiten die bijvoorbeeld de Bevrijdingsfestivals bieden.

HEDEN EN VERLEDEN

Die inhoudelijke focus op de Tweede Wereldoorlog is tijdens een Vrijheidsmaaltijd wel mogelijk. De toespraak waarmee de maaltijd wordt geopend, heeft veel invloed op de thematiek die besproken wordt aan tafel, op de sfeer en de toon van de avond. Bij de pilot-maaltijd in Makkum was de dochter van een verzetsstrijder uit de Tweede Wereldoorlog aanwezig. Dit heeft er volgens de organisator toe bijgedragen dat de gesprekken tijdens de Vrijheidsmaaltijd specifiek over de Tweede Wereldoorlog gingen.

Wat organisatoren zich moeten realiseren, is dat een historische insteek een koppeling met het heden en actuele problematiek niet hoeft uit te sluiten. Meerdere organisatoren zien de Vrijheidsmaaltijd als een gelegenheid om niet alleen stil te staan bij de bevrijding van Nederland, maar ook bij de onvrijheid die op dit moment in de wereld leeft. Veel organisatoren uiten de wens om in de komende jaren de actualiteit bij het programma op 5 mei te betrekken. De oorlog in Syrië kwam in de interviews meer dan eens aan bod.

Vaak komen deelnemers met een partner, vriend of familielid, of kennen zij mensen van de organiserende instelling. Als de deelnemers van een Vrijheidsmaaltijd elkaar al kennen, zullen de organisatoren van de maaltijd middelen in moeten zetten om ervoor te zorgen dat de gesprekken niet over alledaagse thema's gaan. Bijvoorbeeld door middel van roulerende plekken en gesprekskaartjes.

ONTMOETING EN VERBINDING

Een creatieve en slimme keuze van de locatie kan een zeer grote rol spelen in de 'onvergetelijkheid' van de Vrijheidsmaaltijd, zoals het dineren onder de bogen van het Rijksmuseum in Amsterdam. Maar elke plek kan geschikt zijn: een buurthuis, een woonzorgcentrum, een museum, een moskee, een theater etcetera. Als de locatie een historische link heeft met de Tweede Wereldoorlog kan er gemakkelijker een link gemaakt worden naar de geschiedenis en kan de bijzondere waarde van de plek bijdragen aan de ervaring tijdens de Vrijheidsmaaltijd. Ook de lokale context waarbinnen de Vrijheidsmaaltijd wordt georganiseerd is van invloed op de uitwerking ervan. Met name in cultureel diverse gebieden is de Vrijheidsmaaltijd een mooie en laagdrempelige manier voor mensen om elkaar te leren kennen en om bruggen te slaan tussen verschillende culturen en achtergronden. De maaltijden kunnen wederzijdse integratie bevorderen. In andere, meer homogene gebieden biedt

de Vrijheidsmaaltijd de kans om elkaar beter te leren kennen omdat er over onderwerpen gesproken wordt die niet elke dag aan bod komen.

Bij een Vrijheidsmaaltijd voor gezinnen met jonge kinderen moeten organisatoren er rekening mee houden dat er genoeg bezigheden voor kinderen zijn om zich te vermaken, door bijvoorbeeld educatieve spellen te ontwikkelen over thema's rondom vrijheid. Met een jong publiek moet de maaltijd niet te formeel worden gemaakt. Bij een volwassen publiek dat echt met elkaar in gesprek gaat, kan wel op meer formele wijze aandacht geschonken worden aan thema's rondom vrijheid.

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei leverde voor de Vrijheidsmaaltijden in 2018 enkele objecten, zoals waterflessen met het Vrijheidsmaaltijden-logo en tafelkleden met historische krantenkoppen erop gedrukt. Dat werd door de organisatoren gewaardeerd. Dergelijke objecten zorgen voor een uniforme stijl en dragen uit dat elke lokale Vrijheidsmaaltijd een onderdeel is van een groter geheel. Deze objecten hebben dus een symbolische waarde en zorgen op hun beurt ook voor een vorm van verbinding.

De Vrijheidsmaaltijd is kortom een ritueel in ontwikkeling dat inhoudelijke verdieping biedt, waaraan men actief moet deelnemen en waarbij een intieme en directe manier van verbinding tot stand komt. Omdat de Vrijheidsmaaltijd nog een relatief nieuw onderdeel van 5 mei is, is het niet verwonderlijk dat die in het Nationaal Vrijheidsonderzoek nog niet zo hoog scoort als andere 5 mei-activiteiten. Gezien het feit dat het aantal georganiseerde Vrijheidsmaaltijden in Amsterdam sinds 2012 sterk is toegenomen, is het interessant om in de gaten te houden, en hoe, deze relatief nieuwe traditie zich in de toekomst in de rest van het land zal gaan ontwikkelen.

Conclusie

Froukje Demant

De kernvraag van dit meerjarige onderzoek was: **hoe kunnen rituelen van herdenken en vieren in de toekomst betekenisvol blijven?** De uitkomsten van dit grote project in overweging nemend, zou het eerste, enigszins oppervlakkige antwoord kunnen luiden: door vooral door te gaan op de weg die al wordt bewandeld. Immers, het draagvlak voor 4 en 5 mei is nog altijd groot. Het rituele repertoire bestaat al zo lang dat het inmiddels in het collectieve geheugen is gegrift. Het wordt omarmd door het overgrote deel van de Nederlanders, en dat is een belangrijke verworvenheid. De twee minuten stilte, het trompet-sigitaal, de kransleggingen, de vlag halfstok of juist uitgehangen: het zijn begrippen geworden, een eigen taal die door velen wordt 'verstaan', ook door jonge generaties. Zowel volwassenen als jongeren hechten belang aan herdenken en vieren, en de organisatoren van lokale herdenkingen signaleren een toename van het aantal deelnemers. In de praktijk van het herdenken wordt dan ook veelal dit antwoord gegeven op de vraag hoe de herdenkingen betekenisvol te houden: door vast te houden aan de bestaande rituelen en draaiboeken. En voor een deel is dit ook logisch en terecht. De rituelen van herdenken worden immers al betekenisvol gevonden.

Maar dit is slechts een deel van het antwoord. Wie voorbij de eerste indruk kijkt, ziet meer. Want hoewel de kracht van een ritueel vaak schuilt in de vertrouwde herhaling, is uit deze studie ook duidelijk geworden dat rituelen continu in beweging zijn. Ze volgen vaak hetzelfde pad: ze beginnen 'van onderop' om gaandeweg meer en meer geformaliseerd te worden, waarna er vaak ook weer vernieuwing plaatsvindt. Het is een cirkelbeweging waarin zich, afhankelijk van veranderende behoeftes, betekenisgeving en beschikbaarheid van middelen, nieuwe elementen blijven ontwikkelen. We zien dan ook dat er bij de bestaande herdenkingen, rondom de kern van de traditionele rituelen, veranderingen plaatsvinden. Namen en verhalen spelen een prominentere rol en er zijn diverse activiteiten om kinderen bij herdenkingen te betrekken. De kracht van het rituelen zit dus vooral in de *ogenschijnlijke onveranderlijkheid*: in het vermogen om ze steeds aan te passen aan nieuwe behoeftes zonder de vertrouwde kern te verliezen. In werkelijkheid zijn ze voortdurend in beweging.

VERANDERENDE BETEKENISGEVING

Om de rituelen betekenisvol te blijven houden is dus niet alleen continuïteit maar ook verandering het antwoord. Herdenkingsrituelen vormen de schakel tussen het verleden en de betekenis die in het heden aan dat verleden wordt gegeven. Het is dus van groot belang om voeling te houden met die steeds weer veranderende betekenisgeving in de samenleving; om de uitvoering, context en uitwerking van het ritueel op elkaar te laten aansluiten en in evenwicht te houden. Dat gaat niet altijd zonder slag of stoot: soms doen veranderingen stof opwaaien en leiden ze tot felle discussies. Maar dat betekent niet dat ze later niet alsnog kunnen worden opgenomen in het rituele repertoire en zelfs een zeer gewaardeerd onderdeel daarvan kunnen worden. De case studie van de militaire herdenkingsrituelen op de Dam laat zien dat aanvankelijke weerstand over kan gaan in omarming. Daarbij is het vooral van belang om wijzigingen geleidelijk door te voeren, het publiek de tijd en mogelijkheid te geven om eraan te wennen en om betrokkenen die zich eventueel niet in de verandering kunnen vinden een alternatief te bieden. Welke behoeftes leven er rond herdenkingsrituelen? De vergelijkende studie naar rituelen na rampen maakt inzichtelijk in welke richting we het antwoord moeten zoeken: laagdrempeligheid, de mogelijkheid van persoonlijke inbreng en verbinding, aandacht voor individualiteit, ruimte om emoties te uiten en het creëren van een gevoel van 'erbij horen'. Het herdenken zo vorm te geven dat het onderdeel is van 'wie we vinden dat we zijn', dat de direct betrokkenen zich erkend en herkend (blijven) voelen in hun verlies, en dat zij ervaren dat er in het herdenken daadwerkelijk toewijding is aan het herinneren van de slachtoffers. De aandacht die bij lokale herdenkingen en initiatieven bestaat voor persoonlijke verhalen en lokale plekken past in deze ontwikkeling.

NIEUWE GENERATIES EN GROEPEN

Een onderliggende vraag van deze studie was wat de behoeftes rond herdenken en vieren zijn van nieuwe generaties en nieuwe groepen in de samenleving met andere geschiedenissen dan de Nederlandse oorlogsgeschiedenis. Een belangrijke vraag is immers voor wie de rituelen betekenisvol moeten of kunnen blijven. Nu de generatie die de oorlog aan den lijve heeft ervaren ons langzaam ontvalt, en de bevolking in Nederland op cultureel en sociaal gebied steeds diverser wordt, is de vraag of en hoe het stokje van herdenken en vieren wordt overgenomen actueler dan ooit.

Een belangrijke en positieve uitkomst van verschillende deelstudies is dat kinderen en jongeren herdenken belangrijk vinden. Natuurlijk kijken jongeren soms met een andere blik naar deze dagen. Zij hebben minder 'bagage' dan volwassenen, die oorlogsgeschiedenissen niet alleen maar uit films en boeken kennen, maar wellicht ook nog uit de eerste hand. Jongeren hechten waarde aan herdenken en vieren, maar op een minder uitgesproken of ingeleurde manier dan volwassenen. In vergelijking met volwassenen spreken de bestaande rituelen hen minder aan. Het is belangrijk om ervoor te waken het ritueel niet te versimpelen of te willen 'opleuken', blijkt uit de deelstudies over volgende generaties. Jongeren hechten ook aan tradities, voor hen horen de twee minuten stilte en het leggen van kransen erbij. Dat wordt gewaardeerd, meer dan een jongere die een zelfgeschreven gedicht over oorlog voorleest.

Maar ook voor de nieuwe generaties geldt dat gehechtheid aan het bestaande niet betekent dat er niet ook behoefte is aan verandering. Die behoefte gaat vooral over inzicht en invoelbaarheid: jongeren willen de rituelen beter kunnen begrijpen en ze willen zich kunnen inleven in wat het betekent om in oorlog te leven. Dat kan door middel van meer uitleg, persoonlijke verhalen, en rituelen waarin verschillende zintuigen worden aangesproken. Ze moeten zich de geschiedenis eigen kunnen maken, zich een voorstelling kunnen maken van hoe een leven verliep van een persoon die net als zoveel tijdgenoten de Tweede Wereldoorlog meemaakte. Als jongeren begrijpen hoe en waarom de geschiedenis zijn loop nam, hoe een individu tot een bepaalde beslissing kwam of juist meegesleurd werd door gebeurtenissen uit de grote wereldgeschiedenis, dan wordt het verleden tot leven gebracht en ontstaat er empathie.

Maar die behoefte aan verandering ligt ook in het zelf betrokken worden bij het vormgeven van een herdenking. Met name uit de studie naar het educatieve programma *Adopteer een monument* blijkt dat dat nog nauwelijks gebeurt. Jongeren worden betrokken bij bestaande traditionele rituelen en leren zo vooral dat herdenkingen er uit horen te zien zoals ze er nu uitzien. Hun voorkeur voor traditie is dus wellicht eerder aangeleerd dan authentiek. De jongeren die wel hun eigen herdenking vormgeven, een kleine minderheid, waarderen dit zeer omdat ze zichzelf hierin kunnen herkennen. De sleutel tot werkelijke betrokkenheid van jongeren is dus niet zozeer popularisering van bestaande rituelen, als wel het serieus nemen van hun perspectief.

RITUELEN VAN HET VIERN VAN VRIJHEID

Ook op het gebied van de rituelen en activiteiten rond het vieren van vrijheid is werk aan de winkel. Al is de steun voor Bevrijdingsdag hoog, de huidige invulling van 5 mei wordt gemengd ontvangen. Sowieso worden de activiteiten op 5 mei minder aansprekend gevonden dan die op 4 mei. Het bekende ritueel van het uithangen van de vlag wordt gewaardeerd, evenals de Bevrijdingsfestivals en het Bevrijdingsvuur. Maar er klinkt opvallend vaak ook kritiek bij jongeren: ze missen bij de festiviteiten een link naar de thema's van bevrijding en vrijheid. Hoewel er veel inhoudelijke activiteiten worden georganiseerd op de festivals, die positief worden ontvangen, lijken ze niet werkelijk door te dringen bij het publiek, is de eerste associatie toch vooral die van muziek en bier. Het '5 voor 5'-moment op de festivals is een voorbeeld van een ritueel dat op zich als passend wordt gezien om stil te staan bij vrijheid, maar in de praktijk door de meeste bezoekers niet wordt waargenomen. Andere aspecten van 5 mei, zoals de Ambassadeurs van de Vrijheid en de 5 mei-lezing, worden hooguit neutraal ontvangen. Lokale activiteiten worden juist wel gewaardeerd, zowel door jong als oud.

Dat de activiteiten van het vieren van vrijheid minder draagvlak kennen dan de herdenkingsrituelen is op zichzelf niet zo vreemd: ceremonies rond herdenken hebben in het algemeen vaak meer impact dan die rond vieren. Dat komt omdat mensen zich vaak beter kunnen inleven in de emoties die herdenken oproept dan de emoties die met vieren samenhangen. De meeste mensen hebben immers wel ervaring met het verlies van een naaste, terwijl veel minder mensen hebben gevoeld wat bezetting betekent en dus ook de emotie van het bevrijd worden niet hebben doorleefd. Ook is het herdenkingsritueel op 4 mei concreter en duidelijker afgebakend in de tijd dan de viering van de vrijheid op 5 mei.

Toch geeft deze studie een duidelijk signaal af: de huidige invulling van 5 mei spreekt niet iedereen aan. Om het vieren van vrijheid betekenisvol te houden, en wellicht zelfs meer betekenis te geven dan eerder, is het ook hier van belang om te onderzoeken hoe mensen op een laagdrempelige wijze zich persoonlijk kunnen verbinden en een gevoel van gezamenlijkheid kunnen ervaren. Deze dag zou een inhoudelijker karakter kunnen krijgen om aan jongeren beter duidelijk te maken dat deze dag in verbinding staat met een bepalende datum als 5 mei 1945. Om in het algemeen meer mensen te betrekken bij de boodschap dat vrijheid een kostbaar goed is dat het waard is om je voor in te

zetten. Het is daarom interessant om te volgen hoe het relatief nieuwe ritueel van de Vrijheidsmaaltijd, dat veel genoemde aspecten in zich verenigt (lokaal, laagdrempelig, inhoudelijk, verbindend), zich zal ontwikkelen.

VORM EN INHOUD

Voeling houden met de behoeftes en betekenisgeving rond herdenken en vieren in Nederland betekent niet alleen aandacht besteden aan de vorm, maar ook aan de inhoud van de rituelen. Hoewel dit niet de focus was van dit onderzoek, spelen in bijna alle deelstudies ook vragen rond de herinnering van de Tweede Wereldoorlog en de actualiteitswaarde van herdenken en vieren een rol. De vraag hoe rituelen blijvend betekenisvol kunnen zijn, kan immers niet worden beantwoord zonder ook naar de inhoud en context van die rituelen te kijken.

Op dit vlak rijst uit de verschillende deelstudies een paradoxaal beeld op. Enerzijds komt op verschillende manieren en in verschillende toonaarden het belang van de historische context van de Tweede Wereldoorlog naar voren. Zo vinden zowel leerlingen als docenten dat het belangrijkste doel van herdenken het doorgeven van het verhaal van de oorlog is. Andere, actuelere doelen, zoals burgerschapsvorming, worden in mindere mate genoemd. Jongeren hebben bij herdenken en vieren bovendien behoefte aan een geschiedkundige context. Op 5 mei missen zij veelal de inhoudelijke link met de bevrijding en vrijheid in het algemeen.

Anderzijds komt uit verschillende deelstudies de behoefte naar voren om herdenken en vieren inclusiever, actueler en invoelbaarder te maken. Dat begint er al mee dat de meerderheid veel breder herdenkt dan alleen de (Nederlandse) slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. De grootste groep denkt aan alle oorlogsslachtoffers uit de hele wereld van alle oorlogen. Jongeren waarderen bij herdenken zeer de aanwezigheid van personen die zelf (een recente) oorlog hebben meegemaakt, zoals veteranen. Ook leggen zij een link met oorlogen en vluchtelingen van nu rondom de dagen van 4 en 5 mei. Vluchtelingen zelf blijken zich bovendien door de herdenking sterk gesteund en verbonden te voelen, ook al hebben zij een andere oorlog meegemaakt. Dit geldt zowel voor mensen die recent naar Nederland zijn gekomen als voor personen die al tientallen jaren in Nederland wonen.

Behoeftte aan meer historische context én meer actualiteit: het lijkt in tegenpraak met elkaar, maar hoeft dat niet te zijn. De dagen 4 en 5 mei maken deel uit van de Nederlandse identiteit; de Tweede Wereldoorlog begon weliswaar alweer tachtig jaar geleden, maar blijft een ijkpunt in de Nederlandse geschiedenis. Het is ook het ankerpunt voor het herdenken en vieren van vrijheid in Nederland. Een verbinding van die geschiedenis aan andere verhalen en ervaringen van onderdrukking, vervolging en oorlog kunnen dat ankerpunt versterken omdat zo empathie en herkenning worden opgeroepen. Het is een uitnodiging aan nieuwe generaties en groepen. Een bijzondere uitkomst uit de deelstudie naar het psychologische effect van herdenken is immers dat de Dodenherdenking iedereen emotioneel raakt. Jong en oud, met of zonder oorlogservaring, met of zonder migratieachtergrond. Dat is een waardevol gegeven en iets om voorzichtig mee om te springen.

Hoe kunnen wij rituelen van herdenken en vieren in de toekomst betekenisvol houden? Door een vinger aan de pols te houden en door de bestaande rituelen aan te passen aan nieuwe behoeftes, zonder daarbij de vertrouwde kern te verliezen; constant en in beweging.

Belangrijkste aanbevelingen

ALGEMEEN

- Om betekenisvol te blijven, is het niet zo dat in rituelen steeds verrassende elementen en actuele thema's naar voren hoeven te komen. Juist het 'voorgegeven' karakter van een ritueel maakt het krachtig. Wel moet er ruimte zijn om persoonlijke verbindingen aan te gaan, geraakt te worden, zelf ergens onderdeel te kunnen worden van het verhaal. Dat vraagt ruimte voor experiment, voor vormen waarin de emotie aangesproken of uitgedrukt kan worden, verbinding kan worden gemaakt met alledaagse plekken en objecten die (even) uit hun alledaagsheid gehaald worden.
- Een herinnering vervaagt wanneer die geen emotie oproept en de emotie is leeg zonder de herinnering. Het is belangrijk om als organisator van een herdenking een visie te hebben op welke emoties men wil oproepen met de herdenking en hoe men inspeelt op emoties. Uiteindelijk gaat het bij een herdenking bovenal om waardig en eervol herdenken in plaats van 'tranentrekken'.
- Bij het zoeken naar toekomstbestendige herdenkingsrituelen is het goed om aandacht te besteden aan het al bestaande ritueel van de stille tocht. Wellicht dat vernieuwde aandacht tot herwaardering of zelfs herintroductie van dit ritueel kan leiden.
- Lokale initiatieven zouden breder onderling gedeeld kunnen worden. Het faciliteren van het delen van ideeën of het bij elkaar brengen van 'vraag' en 'oplossing', bijvoorbeeld met een digitaal platform, is zeer aan te bevelen.
- Zorg ervoor dat iedereen op de hoogte kan zijn van het aanbod aan activiteiten door gebruik te maken van alle media die voorhanden zijn. Het schort soms aan modernere communicatiemiddelen bij lokale comités. Zo gebruiken velen wel Facebook, maar hebben ze geen account op sociale media waar veel jongeren op zitten. Zij kunnen baat hebben bij tips of een cursus over de nieuwste communicatiemiddelen. Wellicht dat nieuwe, jongere leden in de bestuursgelederen ook helpt om nieuwe, andere manieren van communiceren te ontdekken.

HERDENKINGSRITUELEN VOOR IEDEEREEN

- Zorg er bij het organiseren van een herdenking allereerst voor dat de betekenis van het ritueel en de context van wie en wat herdacht wordt duidelijk is. Zorg ook voor herkenbare rituelen en een strak georganiseerde bijeenkomst. Dit zorgt voor de juiste sfeer van de plechtigheid. Bedenk, met name bij het toevoegen van nieuwe rituelen, welke betekenis een bepaald ritueel heeft of wat men hiermee wil uitdrukken of meegeven.
- Denk na over manieren om het thema ‘oorlog’ dichterbij te brengen voor kinderen. Dit kan bijvoorbeeld door de aanwezigheid van militairen of een getuigenis van iemand die oorlog heeft meegemaakt.
- Informeer bij scholen wat er wordt gedaan aan het thema herdenken en ga na of er mogelijkheden zijn om daarbij aan te sluiten bij het vormgeven van de herdenking. Ga minder uit van een vaststaand ritueel waaraan de school een bijdrage levert, maar probeer samen met de school vorm te geven aan de herdenking. Denk bijvoorbeeld na over andere mogelijkheden dan het voorlezen van een gedicht. Laat leerlingen bijvoorbeeld vertellen wat ze hebben uitgezocht over het verhaal bij een bepaald monument en wat daarbij indruk op hen heeft gemaakt.
- Overweeg om niet alleen via scholen kinderen te bereiken, maar ook via ouders en clubs die met kinderen werken, zoals bijvoorbeeld de scouting. Roep ouders op of stimuleer hen om samen met een kind naar een herdenking te gaan of deze op televisie te bekijken. Zo raakt het kind bekend met herdenken en leert het meer over de Tweede Wereldoorlog.
- Wanneer mensen met een migratieachtergrond (met of zonder vluchtachtergrond) de herdenking zien, blijken zij hierdoor niet minder geëmotioneerd dan andere groepen. Uit eerder onderzoek weten we dat sommigen minder betrokken zijn bij de herdenking. Dit kan erop wijzen dat mensen met een migratieachtergrond minder afweten van herdenken en hoe dit plaatsvindt. Het is daarom goed om hen actief uit te nodigen en te betrekken.

- Het betrekken van vluchtelingen bij herdenkingen kan heel waardevol zijn. Het faciliteren van gesprekken tussen vluchtelingen en ouderen over hun ervaringen met oorlog rondom de herdenking zou hier bijvoorbeeld een mooie vorm van kunnen zijn. Het is echter wel belangrijk om hierbij rekening te houden met de mate waarin iemand zijn of haar oorlogsverleden verwerkt heeft of nog intense rouw of oorlogsgelateerde klachten (bijvoorbeeld posttraumatische stress) ervaart.

HET PSYCHOLOGISCHE EFFECT VAN HERDENKEN

- Voor oorlogsgetroffenen met veel oorlogsgelateerde klachten, zoals posttraumatische stress, is herdenken een heftige ervaring die veel emoties oproept. De opkomende emoties hoeven niet als negatief ervaren te worden. Het is echter wel belangrijk dat deze ‘blootstelling’ aan het verleden vrijwillig en in een veilige context plaatsvindt. Ook is de tijdsgebondenheid van herdenken belangrijk. Hiermee wordt bedoeld dat een herdenking slechts eens per jaar plaatsvindt op een vastgestelde dag en vastgesteld tijdstip. Hierdoor kan men zich voorbereiden en dit maakt voor sommigen dat zij de confrontatie met het verleden kunnen clusteren en bewust inzetten in hun proces van herstel.
- Hoewel 4 mei voor de meeste mensen in Nederland de belangrijkste dag is om te herdenken, hebben veel oorlogsgetroffenen afhankelijk van hun ervaringen ook andere dagen waarop zij herdenken. Kennis over deze specifieke data gerelateerd aan de oorlogservaringen kan veel inzicht en begrip geven voor gedrag of gevoelens van een oorlogsgetroffene rond deze data.
- Men kan proberen een betekenisvolle beleving van de herdenking voor de oorlogsgetroffenen te versterken. Zo is het ervaren van steun en verbondenheid rondom de herdenking belangrijk. Kijk bijvoorbeeld samen met een oudere naar de herdenking, of praat na afloop met oorlogsgetroffenen na over de herdenking.
- Ook een gevoel van erkenning kan ervoor zorgen dat positieve emoties minder afnemen naar aanleiding van de herdenking. Vraag oorlogsgetroffenen hoe zij de periode rond een herdenking ervaren en toon belangstelling voor wat zij en andere getroffen doorstaan hebben ten tijde van oorlog.

RITUELEN VAN HET VIERN VAN VRIJHEID

- Zet meer in op de zichtbaarheid en overtuiging van bestaande rituelen op 5 mei, zoals het ontsteken van het vrijheidsvuur en het ‘5 voor 5-moment’.
- Besteed meer aandacht aan de inhoudelijke activiteiten rond vrijheid die op Bevrijdingsfestivals worden georganiseerd. Leg daarbij nadruk op het activerende en persoonlijke element van vrijheid vieren: wat doe jij voor jouw vrijheid en die van een ander?
- Om mensen na te laten denken over vrijheid, noemen jongeren vaak dat dat zou kunnen door meer gebruik te maken van beeldmateriaal, bijvoorbeeld het tonen van foto's, filmpjes en posters.
- Het ritueel van de Vrijheidsmaaltijd kan versterkt worden door een helder inzicht in de lokale context. Bij een homogeen gezelschap en bij een gezelschap waar de deelnemers elkaar al kennen is het van belang om genoeg middelen in te zetten om ervoor te zorgen dat er aan tafel ook echt waardevolle nieuwe ontmoetingen en gesprekken ontstaan. Bij een diverse groep deelnemers die elkaar nog niet kennen is het ook van belang om het gesprek op weg te helpen, maar kunnen de verschillende achtergronden en de onbekendheid onderling ook op zichzelf al leiden tot een waardevolle ontmoeting en de aanwezigheid van voldoende gespreksstof.

Auteurs en onderzoekers

DR. FROUKJE DEMANT is politicoloog en sociaal-psycholoog en werkzaam bij de afdeling Onderzoek en Educatie van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Ze is projectleider van het Rituelenonderzoek. Daarnaast begeleidt zij kortlopend toegepast onderzoek en is zij redacteur van *WO2 Onderzoek uitgelicht*. Ze promoveerde in 2015 bij het Duitsland Instituut op het onderwerp: *Het alledaags samenleven van Joden en niet-Joden in de Nederlands-Duitse grensstreek, 1925-1955*. Daarvoor was ze als onderzoeker werkzaam bij het Instituut voor Migratie en Etnische Studies van de Universiteit van Amsterdam en bij de Anne Frank Stichting, waar ze zich voornamelijk bezig hield met politiek radicalisme en deradicalisering.

BOB ERINKVELD MA is docent bij de Bachelor Security Studies aan de Universiteit Leiden. Hij was in 2017-2018 junior beleidsonderzoeker bij het ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld. Hij studeerde European Public Administration aan de Universiteit Twente, Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en Geschiedenis van de internationale betrekkingen aan de Universiteit Utrecht en de University of Florida, met een specifieke focus op internationale veiligheid.

DR. MARJAN DE GROOT-REUVEKAMP is werkzaam als docent-onderzoeker voor het vak geschiedenis aan de Fontys-Hogeschool Kind en Educatie te 's-Hertogenbosch. Ze is gepromoveerd op het bevorderen van historisch tijdsbesef bij leerlingen van 6 tot 12 jaar. Ze heeft hiervoor een methodiek ontwikkeld met de bijbehorende website: www.historischtijdsbesef.nl

LUCIA HOENSELAARS MA werkt als junior beleidsadviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld. Ze werkt aan verschillende publieksprojecten en heeft een redactionele rol bij het tijdschrift Impact Magazine. Ze heeft de Master Publieksgeschiedenis afgerond aan de Universiteit van Amsterdam met een onderzoek naar de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog (2014-2018) en de Nederlandse historische cultuur.

DR. JORIEN HOLSAPPEL is werkzaam bij de Protestantse Theologische Universiteit op het snijvlak van kennis, praktijk en beleid. Tot maart 2020 werkte ze als senior beleidsadviseur en onderzoeker bij ARQ Kenniscentrum Impact van Rampen en Crises. Daar hield ze zich onder andere bezig met herdenken na rampen. Ze werkte bijvoorbeeld aan de *Handreiking Herdenken* (2012) en de *Toolkit herdenking* (2016) en adviseerde overheid en Stichting Vliegcramp MH17 rond de MH17-herdenkingen. In 2010 promoveerde ze aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift over Stiltecentra in Nederland als nieuwe plekken voor ritueel.

BERTINE MITIMA-VERLOOP MSC werkt als junior beleidsonderzoeker/adviseur en promovenda bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld. Ze is betrokken bij diverse onderzoeken en projecten waarbij de psychosociale doorwerking van oorlog centraal staat. In haar proefschrift richt ze zich op de relatie tussen (collectief) herdenken en het belang hiervan voor individuen in hun omgang met verlies en ingrijpende gebeurtenissen. Ze volgde een bachelor Psychologie en een master Klinische en Gezondheidspsychologie aan de Universiteit Utrecht. Ook voor haar promotietraject is ze verbonden aan deze universiteit.

DR. TRUDY MOOREN is senior onderzoeker bij de afdeling Klinische Psychologie van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. Ze werkt als klinisch psycholoog-psychotherapeut bij ARQ Centrum'45, het landelijk centrum voor specialistische diagnostiek en behandeling van mensen met complexe psychotraumaklachten. Ze heeft registraties in de psychotraumatologie (NtVP), cognitief-gedragstherapie (VgCT, supervisor), EMDR en systeemtherapie (NVRG).

LARISSA PANS MA is historicus, journalist en moderator. Ze schrijft regelmatig voor het magazine van het Nationaal Comité 4 en 5 mei (het NC Magazine), Trouw, het Parool en NRC Handelsblad. In 2018 verscheen haar boek *Onbeperkt vruchtbaar. Een zoektocht naar de uiterste houdbaarheidsdatum voor het moederschap* bij de Bezige Bij.

DR. ILSE RAAIJMAKERS is historicus en werkt als senior beleidsonderzoeker/adviseur voor ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld. Ze studeerde geschiedenis, Duitse taal en cultuur en Europese Studies aan de Universiteit Utrecht, Universiteit van Amsterdam en de Universität Wien. In 2017 verscheen de handelseditie van haar proefschrift: *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945*. Ze is daarnaast redacteur voor *WO2 Onderzoek uitgelicht* en *Impact Magazine*.

DR. SABRINA DE REGT is socioloog en is projectleider/statistisch onderzoeker bij het Centraal Bureau voor de Statistiek. Ze was tot juli 2018 als postdoc onderzoeker verbonden aan de afdeling Sociologie van de Universiteit Utrecht. Ze promoveerde in 2012 aan de Universiteit Antwerpen op de studie *Authoritarianism. Conclusions based on a cross-national perspective* (Antwerpen: 2012). Ze studeerde sociologie aan de Universiteit Tilburg en statistiek aan de Katholieke Universiteit Brussel.

DR. ARIE WILSCHUT werkt als lerarenopleider geschiedenis en als lector didactiek van de maatschappijvakken aan de Hogeschool van Amsterdam. Hij promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam op een geschiedtheoretisch-didactisch proefschrift. Hij studeerde daarvoor af als historicus aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Begeleidingscommissie

PROF. DR. PAUL BOELEN is hoogleraar Klinische Psychologie bij de afdeling Klinische Psychologie van de Universiteit Utrecht en bij ARQ Nationaal Psycho-trauma Centrum. Hij is als klinisch psycholoog/psychotherapeut verbonden aan ARQ Centrum⁴⁵. Paul Boelen is supervisor en leertherapeut van de Vereniging voor Gedragstherapie en Cognitieve Therapie. Hij is tevens hoofdredacteur van het tijdschrift *Gedragstherapie*.

DR. ANNELIEKE DROGENDIJK is directeur van ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en ARQ International. Ze maakt deel uit van een internationaal netwerk van experts op het gebied van psychosociale zorg na oorlog, rampen en crisis. Ze adviseert overheid en organisaties in de ondersteuning van getroffenen van ingrijpende gebeurtenissen. Onder haar leiding en supervisie zijn diverse nationale en internationale onderzoeken (EU-gefinancierde) projecten uitgevoerd waarbij de psychosociale impact voor getroffenen van oorlog, vervolging, geweld en crisis centraal staat.

CRISTAN VAN EMDEN is hoofd van de afdeling Onderzoek en Educatie van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Van 2005 tot 2012 was hij directeur van Verzetsmuseum Zuid-Holland.

JAN VAN KOOTEN is vanaf 2006 directeur van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Daarvoor was hij hoofd Educatie bij de Anne Frank Stichting.

RENSKE KRIMP MA is historicus en werkzaam bij de afdeling Onderzoek en Educatie van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Ze was een aantal jaren projectleider van het Rituelenonderzoek. Daarnaast begeleidt ze kortlopend toegepast onderzoek en is ze redacteur van *WO2 Onderzoek uitgelicht*. Voor het Nationaal Comité schreef zij de publicaties *Na de oorlog* (2014) en *De doden tellen* (2015). Per 1 januari 2017 is ze begonnen aan een promotieonderzoek naar de geschiedenis van de Arbeitseinsatz.

BEELDVERANTWOORDING

Bart Heemskerk, *pagina 70 – 71*

Bob Walker, *pagina 64*

Chris van Houts, *pagina 13*

Corrie Steller, *pagina 18-19*

Ily Njiokiktjien, *pagina 11, 31, 40, 41*

Jaap van den Broek, *pagina 30*

Joop van Bilsen | Anefo, *pagina 6*

Marco de Swart, *pagina 65*

Ministerie van Defensie, *pagina 55*

Robin van Lonkhuijsen | ANP, *pagina 54*

Salih Kiliç | Nationale Jongerenherdenking, *omslag, pagina 7*

Steven van Eck | The Beach, *pagina 77*

Tom Hilleges, *pagina 76*

COLOFON

REDACTIE

DR. Froukje Demant | Nationaal Comité 4 en 5 mei
Larissa Pans MA

EINDREDACTIE

Joyce van Galen Last | Nationaal Comité 4 en 5 mei
Sophie van den Bergh MA | Nationaal Comité 4 en 5 mei

PUBLICATIEBEGELEIDING

Teun Pelleboer MA | Nationaal Comité 4 en 5 mei

VORMGEVING DEELRAPPORTEN

Rutger van Krieken MA | Nationaal Comité 4 en 5 mei
www.4en5mei.nl/onderzoek/rituelen

VORMGEVING PUBLICATIE

Monique Kreefft | Locomotiv Rotterdam

DRUK

Veenman+

Foto omslag: Lichtjesmonument van kunstenaar Iwan Smit bij
de Nationale Jongerenherdenking in Rotterdam, 4 mei 2017.

© Salih Kiliç

ISBN 978-90-772-9427-7

© 2020

Nationaal Comité 4 en 5 mei en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum

Ondanks alle aan de samenstelling van de tekst bestede zorg kan geen aansprakelijkheid worden aanvaard voor eventuele schade, die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze uitgave zou kunnen voorkomen.

De generatie met eigen oorlogservaringen uit de Tweede Wereldoorlog wordt kleiner. Nieuwe generaties zullen niet meer uit de eerste hand kunnen horen hoe het was om tijdens de Tweede Wereldoorlog te leven. Dat zal van invloed zijn op de wijze waarop we in de toekomst herdenken en vrijheid vieren. Organisatoren van herdenkingen zoeken nieuwe wegen om jongeren te betrekken bij het herdenken van de Tweede Wereldoorlog en oorlogssituaties en vredesmissies nadien. Vanuit de samenleving ontstaan nieuwe vormen van herdenken en vieren. Vormen die soms uitgroeien tot rituelen en soms weer verdwijnen. Deze actualiteit dwingt tot nadenken over de vorm en de betekenis van herdenken en vieren en de manier waarop deze uitgevoerd moeten worden om betekenisvol te blijven.

Om deze reden heeft het Nationaal Comité 4 en 5 mei in samenwerking met ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum het meerjarige onderzoeksproject 'Rituelen' uitgevoerd. In de periode van 2016 – 2019 ging een multidisciplinaire groep van onderzoekers aan de slag met de vraag: **Hoe kunnen rituelen van herdenken en vieren in de toekomst betekenisvol blijven?**

Hoe kunnen we zorgen voor een verbinding met alle generaties en groepen met verscheidene achtergronden en ervaringen? Ontlenen de rituelen waarmee we de herinnering 'levend' willen houden hun kracht aan continuïteit of moeten ze juist mee veranderen om hun betekenis te behouden? Wat is het (psychologische) effect van herdenkingsrituelen? Wat werkt wel en wat niet?

Het onderzoeksproject heeft tot doel de praktijk van herdenken en vieren te versterken. Om deze reden biedt deze publicatie naast een overkoepelend overzicht van de uitkomsten van de verschillende onderzoeken ook concrete aanbevelingen voor beleidsmakers, organisatoren van herdenkingen en vieringen, het onderwijs en mensen die op professioneel gebied te maken hebben met mensen met oorlogservaringen.

